

**ÖRNEK BİR ÇAĞDAŞ İSLÂM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMACISI: MUHAMMED HAMİDULLAH**

Ar. Gör. **Ramazan ALTINAY***

*'İslâm bizden ne tamamen ruhani-
leşerek melek olmamızı istemekte, ne
de tamamen maddileşerek şeytanlaş-
mamızı. Çünkü; bu ikisinden yeteri
kadarını Allah zaten yaratmıştır.'*

M. Hamîdullah

Giriş

Bu çalışmada, İslâm dünyasının yakından tanıdığı, çağdaş İslâmî araştırmalara damgasını vurmuş olan, yaptığı derin, kapsamlı ve dikkatli araştırmalarıyla 'XX. yüzyılın Taberî'si'¹ ünvanını almaya hak kazanan çağdaş İslâm âlimlerinden Muhammed Hamîdullah'ın yaşam tarzı, dünya görüşü ile İslâm bilimleri araştırmalarında örnek olabilecek bir takım yönlerine işaret edilecektir. Yazılarının ayrıntılı bir muhtevâ analizine ve eleştirisine girişmek yerine, onun, yaşarken ve yazarken nasıl bir tutum benimsediği ve ne amaçla yazdığı, bazı eserlerinden yapılan alıntılarla kısaca ortaya konulacaktır. Kanâatimize göre onun, çağdaş bir İslâm bilimleri araştırmacısı ve özellikle İslâm tarihi tetkikçisi olarak yaşantı, ilke, yöntem, donanım ve en önemlisi de bütün bilimsel faâliyetlerinin amacı noktasında örnek alınabilecek yönleri bulunmaktadır.

* Y.Y.Ü., İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı

¹ İhsân Süreyya Sırma, "Paris Müslümanları Öksüz", Yeni Dünya Dergisi, İst., Mayıs-Haziran 1997, Yıl: 4, Sayı: 44, s. 49.

Bu çalışma bir Hamîdullah “*biyografisi*” ya da “*bibliyografisi*” değildir, aksine onu, bu iki yönüyle ele almak veya tanımak isteyenlere bir ilk okuma niteliğini taşımaktadır. Çünkü uzmanlık alanı hukuk olmasına rağmen, İslâmî bilimlerin çok çeşitli alanlarında eserler vermiş çok yönlü bir bilim adamı olduğundan, kanâatımızca Hamîdullah hakkında dört başı mamur bir eser yazmak oldukça güç bir şeydir, zira o yalnız bir İslâm devletler hukukçusu, İslâm tarihçisi, siyerci, kültür ve medeniyet tarihçisi, tefsirci, hadisçi, dil araştırmacısı veya bir düşünce adamı değildir. Hattâ her yönü bir tarafa, yazılarının tam bir bibliyografyasını yazmak bile zor bir iştir. Bütün bunlara, dünyanın bir çok dilini, -yaklaşık on üçten fazla dili- bu dillerde eser verebilecek derecede bilen sıra dışı bir bilim adamı olduğunu ve sadece yazılarıyla değil, yaşantısı ve dünya görüşü itibariyle de farklı bir insan olduğunu vurgularsak, işin zorluğu kendiliğinden anlaşılır.

Hayatı

XX. yüzyılda İslâm dünyasının İslâm bilimleri alanında yetiştirdiği büyük ilim adamlarından biri olan M. Hamîdullah, 16 Muharrem 1326/19 Ocak 1908 tarihinde Hindistan’ın Haydarâbâd-Deccan kentinde doğdu. Yörenin en köklü, ilmî seviyesi yüksek ve dindar âilesinin çocuğudur. Âilesi yüz yıllardan beri İslâmî alanlarda bilgin yetiştirmiş, bu ilim geleneğinin verdiği fedâkârlık duygusuyla binlerce el yazması kitabı özel kütüphanelerinde muhâfaza ederek bize kadar gelmelerini sağlamış örnek bir Müslüman âilesidir². Aynı şehirde Dâru’l-Ulûm medresesinde okudu. Yüksek öğrenimini Batı ve Doğu bilimlerinin karşılaştırılmalı olarak okutulduğu “Osmâniye Üniversitesi”nde tamamladı. İslâm Devletler Hukuku üzerinde bir mastır çalışması aldı ve bunun malzemelerini sağlamak üzere, otuzlu yıllarda, Mekke, Medîne, Sanâ, Şâm, Kudüs, Kâhire ve İstanbul kütüphanelerinde araştırmalarda bulundu. Osmâniye Üniversitesi, tezi tamamlamasının ardından, aynı hukuk alanında bir doktora tezi hazırlamak için kendisini Almanya’nın Bonn şehrindeki üniversiteye gönderdi. Burada doktorasını tamamlayarak Devletler Umûmî Hukuku’nda 1933 yılında doktor unvanını aldı. Aynı konularda meslekî bilgisini ilerletmek üzere öğrenim ve araştırmalarını Paris’te sürdürdü. Paris’te kaldığı bu dönemlerde (1933-35), ünlü Fransız oryantalist M. Gaudefroy Demombynes’in yanında adını ebedileştirecek meşhûr “*Mecmûatu’l-Vesâiki’s-Siyâsiyye li’l-Ahdi’n-Nebevî ve’l-Hilâfeti’r-Râside*” adlı çalışmasını ilk haliyle (daha sonra genişletmiştir) tamamladı. Daha

² Agm., s. 49.

sonra, Allah'ın kendisine vermiş olduğu bitmez tükenmez enerjisiyle, Hallâc üzerine uzmanlaşmış olan Louis Massignon'nun, College de France'taki derslerini takip etti³. Bu esnada Kuzey Afrika şehirlerindeki kütüphanelerde de çalışmalar yapan Hamîdullah, ülkesine dönerek Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde profesör olarak 1947 yılına kadar hocalık yaptı. Kendisi yurt dışında bulunduğu bir sırada (1947) Hindistan işgal kuvvetlerinin Haydarâbâd'ı işgali ve Haydarâbâd nizamlığına son vermeleri üzerine siyâsî mültecî olarak Fransa'da kaldı. Bu işgali protesto amacıyla bir müddet Fransa ve Avrupa'da yayınlar yaptı ise de, sonunda Paris'te heimatlos⁴ statüsünde yerleşip oturmak zorunda kaldı. Rusça dahil, Fransızca, Almanca, İngilizce gibi bir çok Batı ve Arapça, Farsça ve Japonca gibi bir çok Doğu dilini, bu dillerde eser yazacak derecede iyi bilir. 1954 yılından başlamak üzere, 25 yıl boyunca İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde faâliyete geçen "İslâm Araştırmaları Enstitüsü"nde sözleşmeli misafir öğretim üyesi sıfatıyla dersler verdi. Yanısıra Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi, Atatürk Üniversitesi ve diğer Türkiye üniversitelerinde dersler ve konferanslar vermiş, Türk dilinde te'lif ve tercüme yayınlar gerçekleştirmiştir. Türkiye içinde ve dışında bir çok ilmî maksatlı seyahat yapmıştır.⁵

Paris'te kurulu "İlmî Araştırmalar Millî Merkezi" (CNRS) üyesi olarak ilmî çalışmalarda bulunarak araştırma ve yayınlar yaptı. Değerli bilim adamının Fransızca, İngilizce, Almanca, Türkçe, Malay-Endonez dilleri, Portekizce, Japonca, Boşnakça, Arapça ve Tamul dillerinde kitapları ve makaleleri yayımlanmıştır⁶. Hamîdullah'ın yayın hayatına girişi 1924'te başlar. O günlerden bugüne, 40'a yakın

³ Agm., s. 49. Aynı oryantalistin teşvikiyle M. Hamîdullah, "Le Saint Coran" adlı Fransızca Kur'an tercümesini yapmıştır. Bkz: Agm., s. 49, (2. Dipnot).

⁴ Genelde vatani olmayan kişiler için kullanılır. Hamîdullah, Hindistan ile Pakistan'ın ayrılmasına siyasi olarak karşı çıkmış, bu yüzden daha sonraki gelişmeler neticesinde Pakistan'ın ya da Hindistan'ın vatandaşlığını kabul etmeyerek Fransa-Paris'e yerleşmiştir. Çünkü o, Hind kıtasının Hindistan ve Pakistan şeklinde iki ayrı devlet olarak ayrışmasının, bu bölgede hızla devam eden İslâmlaşma sürecini sekteye uğratacağını, husûmeti artıracığını düşünüyordu. Nitekim daha sonraki gelişmeler, onun haklı olduğunu ortaya koymuştur.

⁵ Türkler'e ve Türkiye'ye karşı derin bir sevgi besleyen Hamîdullah'ın, bir takım problemlerden dolayı Türkiye'de sıkıntılar çektiğini belirtmeliyiz. Onun Türkler ve Türkiye ile ilgili özel hissiyatını ifade ettiği satırlar için bkz: Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Prof. Dr. Salih Tuğ, İst. 1990, I, s. XV vd.

⁶ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1158, (Prof. Dr. Salih Tuğ'un ilavesi).

eser ve 700 kadar da makale kaleme almıştır⁷.

Yaşantısı ile bütün Müslümanlara ve insanlığa örnek olabilecek yönleri bulunan Hamîdullah, İslâm'a bakışı ve İslâm ilimleri alanında yaptığı araştırmalarıyla da bu alanda faâliyet gösteren bütün bilim adamlarına davranışları, donanımları, tetkikleri, çalışma yöntemleri açısından gerçekten örneklik teşkil edecek özelliklere sahip ender bilim insanlarından biridir.

Ömrünü tamamen İslâm araştırmalarına adanmış olan Hamîdullah, hiç evlenmemiş, normal insanın ihtiyaç duyduğu bir çok gündelik ihtiyaç ve faâliyetlerden kendini soyutlamıştır. Hayatı kütüphaneler, ilim meclisleri, tebliğ faâliyetleri ve ilim seyahatleri arasında geçmiştir. Oldukça zâhidâne ve mütevâzî bir yaşantıya sahiptir. Bunda İslâm kültürünün ve kendisinin Hint kıtasının çocuğu olmasının da etkisi olabilir. Yemek kültürü ve gündelik hayat standardı açısından çoğu insandan önemli ölçüde farklı bir yaşam tarzını benimsemiştir⁸. Paris'te, bir apartmanın çatı katında, tek oda denebilecek mütevâzî bir dairede, zarûrî ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar malzemeyle, kendi hayatıyla ve gündelik ihtiyaçlarıyla ilgili hiç kimsenin yardımını kabul etmeden sürdürülen mütevâzî bir hayat...

İslâm ilimleri alanında yapmış olduğu araştırmaları dünya ilim arenasında ve özellikle Müslüman araştırmacılar tarafından çok yakından bilinen Hamîdullah, çalışmaları dünyanın bir çok diline çevrilmiş ve o dillerde çok sayıda baskı yapmış, milyonlarca insan tarafından okunmuş olmasına rağmen hayatının yaşlılık döneminde büyük bir maddi sıkıntı içine düşmüştür. Onun gibi bir âlimin oldukça varlıklı olması beklenirken, böyle bir duruma düşmesinin bir tek izahı olabilir: Bütün faâliyetlerini, sevabını Allâh'tan bekleyerek yapmış olmasıdır. Böyle bir hayat büyük ölçüde kendi tercihi olmasına rağmen, son zamanlarda Müslümanların ilgisizliğinden de yakındığını belirtelim. Bilebildiğimiz kadarıyla, ömrünün 90 yılını geride bırakmış yaşlı bir

⁷ Hamîdullah'ın yayınları ile ilgili seçme bir liste için bkz: Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1159-1169. (Prof. Dr. Salih Tuğ'un ilavesi).

⁸ Meselâ, günlük genel yiyeceği muz ve süttür. Çok nadir olarak yemek yediği, iştirak ettiği davetlerde sadece çorba içerek kalktığı ya da mükellef sofralardan sadece bir iki çeşidinden yediği bizzat görenler tarafından anlatılmaktadır. Haftanın günlerini, her gün ayrı bir iş yapmak üzere bölümlere ayırmış ve uzun yıllar bunu taviz vermeden uygulamıştır. Pazartesi günü kütüphanede çalışmak, Salı günleri İslâm'a yeni giren veya girmek isteyen insanlara İslâm'ı tanıtmak, Cuma günlerini tamamen ibâdete ayırmak gibi...(Aktaran, Prof. Dr. Sabri Hizmetli).

insan olarak Paris'teki sıkıntılı günlerinden sonra⁹, yakın zamanlarda¹⁰ yeğeni ile Seyyid Hüseyin Nasr tarafından Amerika'ya götürülmüş ve şu anda orada yaşamaktadır¹¹. Kendisiyle irtibatı bulunan insanlardan öğrendiğimize göre, artık bilimsel çalışmalar yapamamaktadır.

Bazı Eserleri

Yüzyılımızda İslâmî ilim, sanat ve düşünce alanlarında ortaya konan çalışmalar, geçmiş yüzyıllarda kaleme alınan eserlerden iki noktada önemli farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklardan birincisi, *İslâm'ın zengin kültür mirâsını okunabilir ve anlaşılabilir bir dil ve muhtevâ ile çağdaş insana sunmak*, diğeri de *İslâm dünyası ve Müslümanların, insanlığın genel düşünce ve ilmî birikimine yaptıkları katkının önemini ve mahiyetini tespit etmektir*¹².

Eserlerinden bir çoğu Türkçe'ye tercüme edilen, çeşitli vesilelerle uzun zaman Türkiye'de bulunarak çok sayıda talebe yetiştiren, bu münâsebetle de İslâmî ilimler alanında yüksek tahsil yapmış çok sayıda insanın kendisini yakından tanıma fırsatı bulduğu M. Hamidullah, söz konusu her iki alanda da gerçekten kilometre taşı sayılmaya değer eserler ortaya koymuş büyük bir İslâm bilginidir. Yaptığı derin, kapsamlı ve dikkatli araştırmalarıyla ortaya koyduğu, bir çoğu alanlarında orijinal tespit ve buluşları içeren eserlerinin bundan sonraki zamanlarda da başvuru kaynağı olacağına şüphe yoktur. Araplar'ın kendisine "Halede fi'l-Mektebe" (Kütüphanelerin Köstebeği) dediği Hint kıtasının bu büyük İslâm bilgininin araştırma ve eserleri şimdiden klasikler arasına girmiş bulunmaktadır¹³.

Hamidullah eserlerini, bizzat içinde yaşadığı ve yakından tanıdığı farklı dünyaların ve inanış biçimlerinin kendisine kazandırdığı bir takım tecrübeler, değişik insan psikolojileri, toplum yapıları ve çeşitli kültür evrenleri hakkındaki derin bilgisi dolayısıyla çoğu Müslüman müelliften farklı bir üslupla kaleme almıştır. Oldukça basit ve anlaşılır bir üslûbu bulunan çoğu eserlerinin hedef kitlesi, İslâm hakkında hiç-

⁹ Hamîdullah'ı, 1996 yılı Ocak ayında Paris'te gördüğünü söyleyen İhsân Süreyya Sırma, "O kadar çok ihtiyarlamıştı ki, herkesin huzurunda kulağımı çekecek kadar benimle samimi olan Hoca, maalesef beni tanımamıştı" demektedir. Bkz: Sırma, Paris Müslümanları Öksüz, s. 49.

¹⁰ 1997-1998-1999 yıllarını kastediyoruz.

¹¹ İhsân Süreyya'nın verdiği bilgiye göre ABD'nin Filadelfiya eyâletinde yaşamaktadır. Bkz: Agm., s. 49.

¹² Muhammed Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, trc. Prof.Dr. İhsan Süreyya Sırma, Beyan yay., İst. 1992, s. 7.

¹³ Muhammed Hamîdullah, *age.*, s. 7.

bir bilgisi olmayan kişilerdir. Onun, hedef kitlesine göre gelişen bu üslubunu dikkate almayan bazı Müslüman yazarlar tarafından haksız yere eleştirilmiştir. İslâm dünyasının neresine çağrılırsa, mazeret beyan etmeksizin koşan bu büyük âlim, sadece masa başı çalışmalarıyla yetinmemiş, İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında araştırmalar yapmış, dersler ve konferanslar vermiş, tebliğler sunmuştur. Bütün bu faaliyetleri gerçekleştirmek için bir çok seyahatlar yapmıştır. Kitap halinde basılan bir kısım yazılarını bu dersler, konferanslar ve tebliğler oluşturmuştur. Bu sebeplerden bir çok eserinde tekrarlar göze çarpmaktadır.

Günümüzde akademik araştırmalar uzmanlaşmayı gerekli kılmakla birlikte, İslâmî ilimler bağlamında bütüncül yaklaşım da önemini koruyan bir yöntemdir. Nitekim bir tefsir bilimcisi, incelediği bir konuyu hadis, hukuk ve tarih gibi diğer disiplinler bağlamında da görmek durumundadır. Böyle bir bütünsel bakış olmadığı takdirde, çoğu durumlarda ele alınan konu tarihsel bağlamından kopar ve anlamını büyük ölçüde yitirir. Uzmanlaşmanın bir çok avantajına rağmen, dezavantajlarının da bulunduğu bir gerçektir. Bir başka ifade ile İslâm'ı, bir çok odası, kapısı, koridorlarıyla ve bütün bölümleriyle insicamlı kocaman bir saray gibi düşündüğümüzde, O'nun sadece bir odasını teferruâtıyla bilmekle, bütün sarayı bildiğimizi iddiâ etmek sağlıklı bir davranış olmasa gerektir. Hamidullah'ın, uzmanlık alanı İslâm hukuku olmasına rağmen İslâm Tarihi, Hadis, Tefsir, Dil gibi diğer ilimlerde de eserler kaleme alabilmesinden onun, İslâm'a bir araştırma alanı olarak bütünsel yaklaştığını anlamaktayız. Onun, günümüzde ender ilim adamlarında¹⁴ bulunan bu özelliği, İslâm hakkında araştırma yapanlara bir örnek teşkil edecek mahiyettedir. Çünkü İslâm'a bütünsel bir bakışla yaklaşmayan bir müfessir, muhaddis, tarihçi ya da diğer ilim alanlarında uzman olan her hangi bir ilim adamının yeterince başarılı olması çok zordur. Hamidullah, uzmanlaşmanın en yoğun bir şekilde bulunduğu Batı toplumunda yaşamasına rağmen, İslâm'a bu bütünsel bakışını hiç kaybetmemiş, eserlerine bunu aksettirmiştir. Disiplin, zühd ve samimiyet dolu çalışmalarındaki başarısının bir sırrı da, *'bir şey hakkında çok şey bilip çok şey hakkında da hiçbir şey bilmeme'*ye sebep olan uzmanlaşmanın tehlikelerine düşmeden, İslâm'ı bir bütün olarak görmesi olsa gerektir.

Eserlerini yazarken, eğer gerekli bilgiler varsa ilk kaynaklara

¹⁴ Meselâ, böyle bir bütünsel bakışa sahip olan çağdaş İslâm araştırmacılarından birisi de, M. Hamidullah'tan, araştırmaları, dünya görüşleri, hedef kitleleri, amaçları ve ulaştıkları sonuçlar yönünden farklı olmakla beraber Fazlur Rahmân'dır.

mürâcaat etmiş, kullandığı kaynaklar arasında basılı eserler yanında dikkate değer sayıda el-yazması nüshaları, hattâ ünik nüshaları kullanmış, bizzat tarihini yazdığı bölgeleri dolaşıp incelemiştir. Kitaplarında çeşitli vesilelerle belirttiği üzere, rasyonel açıklamalardan vazgeçmemiş, ama bu rasyonellik kuru bir rasyonellik değil, samimiyet ve maneviyat dolu bir akılcılıktır. Çalışmalarına genel olarak bakıldığında, bütünsellik, derinlik, rasyonellik, samîmiyet ve züht gibi ilk bakışta hepsinin aynı anda bir arada bulunması mümkün gözükmeyen hususların nasıl anlamlı bir bütün oluşturduğu görülür.

Bu makâlede Hamîdullah'ın, İslâm'a bütünsel bakışını aksettirmek açısından İslâm tarihi ile doğrudan ilgili bir kaç eserine, onun diğer alanlarda da yetkin bir ilim adamı olduğunun kanıtı olarak ta hadis ve hukuk alanındaki birer çalışmasına değinilecektir. Burada hemen ifade edelim ki Hamîdullah, İslâmî ilimlerin değişik branşlarında yazmış olduğu yazılarında, bir tarihçi gibi hareket etmekte, çalışmalarının çoğunda tarih metodunu kullanmakta, onu önemli bir delil ve kaynak olarak görmektedir. Bize göre de bu yöntem, İslâm tarihinin içinde doğan ve gelişen bütün diğer İslâmî ilimlerin anlaşılmasında iyi bir yöntemdir. Çünkü İslâm'ın ve onu anlayıp pratize eden Müslümanların ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve düşünsel süreçlerinin doğup gelişimini bir tarih bilinci içinde kavramadan, bir bütün olan İslâm'ın her hangi bir uzvunda yapılacak araştırmanın anakronizme düşme ihtimalinden kurtulması mümkün gözükmemektedir. Doğru bir tarih bilinci içinde kavranan İslâm tarihi, diğer alanlarda yapılacak çalışmalar için bir koruyuculuk vasfı üstlenecek, çeşitli ilim dalları içinde ele alınan araştırmaları bağlamından koparılmış anlamsız araştırmalar olmaktan kurtaracak, Müslümanlar'ın genelde avam bazında, özelde entelektüel/akademik düzeyde içine düştükleri son bir kaç yüzyıllık bunalım dönemini anlamada, bugünü anlamlandırmada ve geleceğe yön vermede motor görevi îfâ edecektir. Tarihin bu şemsiye olma vasfını Hamîdullah'ın çoğu eserlerinde görmek mümkündür.

1. İslâm Peygamberi

Hiz. Peygamber'in hayatını ve faaliyetlerini konu alması bakımından İslâm Tarihi ilminin 'siyer/meğâzî' disiplini içine giren "İslâm Peygamber"i, Muhammed Hamidullah'ın Fransızca¹⁵ olarak kaleme

¹⁵ Eserin Fransızca birinci neşri Paris, 1959, ikinci neşri, Beyrût, 1974, üçüncü neşri, Paris, 1978 ve dördüncü neşri, Paris, 1979 yıllarında yapılmıştır.

aldığı en hacimli eseridir. Türkçe¹⁶ dahil olmak üzere Arapça, Urduca, Hırvat-Sırp dili gibi bir çok dünya diline tercüme edilmiştir.

Hamidullah, kitabın Türkçe tercümesinin, “*Türkçe Dördüncü Baskı İçin Önsöz*” kısmında çalışma planı ve metodunu belirtirken, Rasûlullah Muhammed’in hayatı ve faâliyetleri ile ilgili bilgilerin kaynaklarda çok geniş bir biçimde yer aldığını, Şem’î (ö: 942)¹⁷, Makrîzî (ö: 845)¹⁸ ve Zurkânî (ö: 1122)¹⁹ gibi klasik dönem kaynaklarından en geniş olanlarının bile bu biyografi konusunda seçme ve öz bilgilerden ibaret olduğunu söyleyerek kendisinin de bu konuda bir seçme ve özetleme yoluna gittiğini ifade etmektedir.

Eseri yazma amacını, “*Ben işin başında, Rasûlullah’ın hayatını spesifik bir biçimde tetkik ve ‘Sîretu’n-Nebî’ üzerinde Fransızca yeni bir kitap te’lif etme gayesini gütmüyordum; asıl hedefim, diğer çalışmalarım için eksikliklerini tamamlamak ve kendi şahsî hayatımda lüzumlu bilgileri geliştirmek olmuştur. Gerçekten de Kur’ân-ı Kerim’de yer alan bir âyette, Rasûlullah’ın hayatında her bir Müslüman için izinden yürünecek ‘en iyi bir örnek’ bulunduğu bize ifade edilmektedir. Ben ihtisas olarak ‘İslâm Devletler Hukuku’ (Siyer) alanında çalışmaktaydım ve bu araştırmalarım ile onun Devlet idaresi ve Devletler Hukuku alanında bize ne gibi ‘örnekler’ bıraktığına dair bilgi toplamak istemiştim. Böylece elinizdeki bu kitabın ilk neşrine temel teşkil eden malzemenin hazırlanması, ömrümün kırk yılını almış oldu; bundan sonra önümde akıp giden yirmi yıl, te’lif edebildiğim bu metni her fırsatta gözden geçirmek ve geliştirmekle geçti*” diyerek belirtmektedir.

Esas itibariyle hukuk alanında araştırmalar yapan bir tetkikçi sıfatıyla sahip olduğu özel tutum ve tabiat icabı, akla dayanmak sûretiyile ispat edilememiş her hangi bir şeyi kabul etmesinin kendisinden

¹⁶ Eserin Türkçe’ye ilk tercüme girişimini merhum Sait Mutlu (ö: 1969) yapmıştır. Kitabın birinci cildinin neşrini yaptıktan sonra mütercimim ani ölümü sebebiyle tercüme işi tamamlanamamıştır. Yakın dostu ve arkadaşı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi profesörlerinden Salih Tuğ, yayınlanamayan ikinci cildin tercüme işini kısa zamanda tamamlayıp, 1969 yılında yayınlanmasını sağlamıştır. Salih Tuğ, 1978 ve 1979 Paris Fransızca baskılarını esas alarak Türkiye’de “İslâm Peygamberi” adıyla tanınan bu kitabın gözden geçirilmiş ve geniş ilavelerle dolu elimizdeki Türkçe tercümesini kısa zamanda yapmış ve kitap, 1400/1980 yılında (İrfan yayınevi tarafından İstanbul’da) yayınlanmıştır. Daha sonra bir çok baskı yapmıştır.

¹⁷ es-Sîre ya da Subhu’l-Hudâ, Mekke’de bulunan bir el yazması.

¹⁸ el-Haber anî’l-Beşer, el-Yazması: İstanbul-Ayasofya, No: 3362-66.

¹⁹ Şerhu Mevâhibi’l-Ledüniyye, Kahire.

beklenmemesi gerektiğini belirten yazar, bu tabiatının bir sonucu olarak da bütün bu çalışmalarının, körü körüne bir tarihî bilgi peşinde koşmak ve bunları gözler önüne sermek şeklinde değil de, olayların sebeplerini araştırmak ve bu sebeplerin ortaya çıkardığı neticelerin gösterilmesi tarzında geliştiğini, Müslümanların ferdî olsun, sosyal olsun, bütün davranışlarında takip edecekleri yol, iz ve kâidelerin, bu yoldan gün ışığına en iyi bir biçimde çıkarılacağını savunmaktadır. Böyle düşünüp çalışmakla mu'cizeleri de inkâr edip reddetmediğini belirtmekte, fakat mu'cizeler tamamen Peygam-berler'e has olduğundan ve bir Müslüman'ın şahsî hayat ve gündelik davranışlarında dayanabileceği ve kendilerinden örnek olarak istifade edebileceği gerçekler olamayacağından, Rasûlullah Muhammed (sav.)'in hayat ve faâliyetlerini açıklarken bu çeşit özel durumları doğrudan doğruya ele almıştır.

Genel çalışma metodu plânında, kullandığı kaynaklarda nakledilen bilgiler arasında bir tutarsızlık ve zıddiyet ile karşılaştığında bunlar arasında bir tercih yapma ve hüküm verme durumunda kalmıştır. Bir İslâm hukuku tetkikçisi olarak mantığını kullanmak suretiyle bunlardan hangisinin daha kabule şayan veya hangisinin akla daha yakın olduğu konusunda tercihler yapmış; bu tercihi, konunun parlaklık ve câzibesine, hatta Müslüman halk yığınlarının taşıdığı bazı anlayış ve mefhumlara aykırı düşse de, bu yolda yürümede tereddüt etmemiştir.

Gerçeği ifade ve açıklama hususunda herhangi bir imtiyaz ve tekele sahip olmadığının da farkında olarak, herhangi alelâde bir insan gibi kendisinin de yanılabilceğini peşinen kabûl etmektedir. Bunun şuûruna varmış bir kimse olarak eserleri hakkında tenkitleri dört gözle beklemiş; teklif edilen makul ve uygun düzeltmeleri derhal yapmıştır. Bunun bir örneği olarak İslam Medeniyeti (İstanbul) adlı dergide yayınladığı '*Hz. Peygameber'in Süt Kardeşleri*' adlı makaleyi vermektedir.²⁰ "*Benim muttali olabildiğim Türk dilinde yayınlanmış muhtelif kitap veya makale şeklindeki diğer tenkitler, bunlar kusurlu şeyler olmamakla beraber, bana öyle görünüyor ki, daha çok bazı yanlış anlamalara dayanmaktadır*"²¹, diyerek, bazı yanlış anlaşılmalardan da şikâyet etmektedir.

Eser, Hamîdullah'ın da belirttiği gibi, Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav.)'in hayatıyla ilgili olarak bir Müslüman'ın bireysel

²⁰ Bkz: *İslâm Medeniyeti Dergisi*, İst., 1973, III/2.

²¹ Muhammed Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, I, XVIII-XX.

ve toplumsal yaşantısında ve düşünüşünde örnek alabileceği bir çok konuyu içermektedir. Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği Arabistan ve çevredeki devletlerden, Mekke'nin Hz. Peygamber'in tebliğ vazifesi için bir merkez olarak seçimi, O'nun ecdadı, doğumu, çocukluğu, gençliği, evliliği, ilâhî tebliğ için görevlendirilmesi, bazı Müslümanların O'nun emriyle Habeşistan'a hicretleri, boykot hadisesi, mi'rac ve mu'cizeler, Medîne'ye hicret, orada toplumun teşkilatlandırılması, İlk İslâm devletinin anayasası, Mekke Kureyşlileri'yle münâsebetler (Savaşlar, antlaşmalar), Mekke ve Medîne çevresindeki kabileler, Hz. Peygamber'in çeşitli ülke kral ve emirlerine gönderdiği dine davet mektupları²², Bizanslılarla, İranlılarla, Arap kabileleriyle, Yahudilerle, Hıristiyanlarla ilişkiler, Hz. Peygamber'in özel hayatı, eğitim ve öğretim faaliyetleri, fen ilimleri ve bunların gelişmeleri, Hz. Peygamber'in başlangıçta sahip olduğu devlet anlayışı ve uygulamaları, âmme ile ilgili hükümet işleri ve bunların icrası, adlî, idârî, askerî, siyasi teşkilatlar, Hz. Peygamber'in takip ettiği siyasetin temel umdeleri, devrin sosyal yapısı ve Hz. Peygamber'in irtihâli, toprağa verilmesi ve hilâfet meselesine varıncaya kadar bütün konuları ayrıntılarıyla Dîn'in, aklın, mantığın, İslâm tarih ve kültür mîrâsının belgeleri ve ilmin ışığında ele alarak incelemiş ve eseri okuyanların da dikkatini çekeceği gibi, bir çok konuda yeni ve orijinal tespitlerde bulunmuş, bir çok müphem konuyu açıklığa kavuşturmuştur.

Hamidullah, asıl konuya geçmeden önce, "İslâm Peygamber'inin Hayatını Niçin Tetkik Ediyoruz?" başlığı altında, bu eserin yazılış amacını net bir şekilde belirtmiştir: "İnsan hayatı iki büyük ayırım taşımaktadır: Maddî ve mânevî. Bu iki alan arasında ayarlı bir denge meydana getirmek, böylesine muvâzeneli bir hayatın yaşanan bir örneğini diğer insanlara vermek, şu fânî insanlara hidâyet yolunu göstermeye çalışan biri için herhalde ideal bir şey olacaktır.

Tarihte, hayatları taklîd ve takip edilmeye değer iyi bir örnek teşkil eden çok sayıda hükümdar, âlim, velî ve diğer bir çok büyük şahsiyetler görülmektedir. Vefâtının üzerinden on dört asır kadar bir zaman geçmiş ve bu arada, ilim inanılmaz gelişmeler kaydetmiş ve hayatımızın şart ve durumları, anlayışları bile derin değişiklere uğramış olduğu günümüzde, acaba niçin Muhammed (Aleyhi's-Salâtu ve's-Selâm) in hayatını tetkik ediyoruz? Bir Müslüman için bu suâlin cevabı basittir. Hayatta, o rehberin (Rasûlullah) gösterdiği yol takip

²² Hamidullah bu mektuplardan önemli olan altı tanesini ayrı bir kitap halinde incelemiştir. Biz, o kitabı da kısaca bu çalışmada tanıttık.

edilmezse Müslüman olunamaz”.

Eserlerinin genel özelliklerinden bahsederken de belirttiğimiz üzere Müslüman halk yığınlarını ve hedef kitlesini dikkate alan yazar, Hz. Peygamber’in vasıfları ve gerçekleştirmiş olduğu şeyin büyüklüğü, getirdiği ilâhî öğreti, din ve vahiy olgusu hakkında “*Henüz Peygamber’in hayat hikâyesinin teferruâtını (Sîre) bilmeyen bir kimse için evvelâ şu gerçekleri göstermek faydalı olacaktır: Onun öğrettiği şeyler, bizzat kendisinin nezareti altında kaleme alınmış ve daha sonraki nesiller için tamamen itimada şayan bir şekilde muhafaza edilmiştir. Çeşitli büyük dinleri insanlara tebliğ edip anlatan diğer peygamberler arasında Muhammed (sav.), Allah’tan zaman zaman almış olduğu vahiyleri ve diğer ilâhî emirleri sadece etrafındaki insanlara tebliğ etmek ve anlatmakla değil ve fakat aynı zamanda bunları kâtiplerine yazıyla tespit ettirmek ve kendisine iman edip bağlanan sahâbe arasında dağıtabilmesi için bunları çoğaltmak şeklinde tedbirler almakla temâyüz eder. Bu öğretilip anlatılanların muhafazası, aynı vahiy metinlerinin ibadet esnasında okunması şeklinde, Müslümanların dînî bir vazifesi haline getirilerek sağlanmıştır. Bu durumda ilâhî menşeli âyetlerin ezberlenmesi mecbûriyeti doğuyordu. Bu vahiylerin, yani Kur’ân’ı Kerîm’in yazılı nüshalarını meydana getirecek surette ve aynı zamanda bunların baştan sona ezberlenmesi şeklindeki bu tatbikat kesilmeksizin sürdürüldü; yazıyla tespit ve ezber, bu iki usûl, ilâhî tebliğin vahyedildiği asıl dilde ve dosdoğru bir biçimde, diğer nesillere aktarılabilmesi için birbirlerini tamamlayacak bir biçimde devam ettirildi. Kur’ân’ı Kerîm’in bu metni, Tevrat ve İncil’in ikisi bir arada teşkil ettiğinden daha hacimlidir. O halde, insan hayatının her alanı için bunun çok sayıda emirler ve talimatlar ihtiva etmesine şaşmamalıyız.*

Muhammed (sav.), Allah’ın Elçisi olma şerefini inhisarında bulundurduğuna dair bir beyanda bulunmamış, aksine kendisinden evvel Allah’ın bütün milletlere benzer Resûller gönderdiğini ifade etmiştir. Adem, Nûh, İbrâhîm, Mûsâ, Dâvûd, İsâ gibi bunlardan bazılarının adlarını vermiş ve isimlerini zikretmediği daha bir çoklarının gelip geçmiş bulunduğunu ifade etmiştir. Onun söylediği şey, bunların fonksiyonunun, ezeli ve ebedî gerçeğin yeniden inşası ile daha eski peygamberler tarafından insanlara tebliğ edilip öğretilmiş ve fakat Adem ile Havva’nın soyundan gelenlerin üzücü tarihlerinde yer alan harpler ve inkılaplar sonucu bozulup kaybolmuş bütün şeylerin yeniden ihyâ edilip canlandırılması olduğudur. Muhammed (sav.), bizzat onun getirdiği ilâhî tebliğin, kendisinden sonra Allah’ın yeni bir peygamber

göndermesine ihtiyaç duymayacağı bir şekilde el değmemiş ve bozulmamış olarak kalacağına dair inanış üzerinde ısrarla durmuştur. Gerçekten de, bugün Kur'ân-ı Kerîm ile onun sahîh Hadis'lerini içine alan kitaplar, kendi aslî dili ile aynen elimiz altında bulunmaktadır.

İlâhî tebliğ başlamanın ilk gününden itibaren Muhammed (sav.), bütün dünyaya hitap ediyordu; kendisini hiç bir şekilde sadece bir milletle yahut her hangi bir belli asırla sınırlandırmıyordu; ırk ve sınıf farklılıklarını tanımıyordu. İslâm açısından, insanların mutlak eşitliği ve ancak gönülden gelerek yaptığı işler dolayısıyla takva bakımından bazı fertlerin üstün olabileceği, köklü bir kaidedir.

'Mutlak kötü insan' gibi 'mutlak iyi insan', beşer topluluğunda ancak nadir istisnalardır ve ekseriyet, 'vasat insan' tabakasına toplanmıştır. Muhammed (sav.), kendisini, insanlar arasındaki 'melek' tabiatlılarla sınırlandırmamıştır: Onun tebliği esas itibarıyla insanların büyük ekseriyetini teşkil eden vasat, ortalama insana hitap etmektedir. Kur'ân'daki bir âyette yer alan ifadeye göre²³ insanın peşinde koşacağı asıl şey '...Bu dünyada ve âhirette iyilik, güzellik...' olmalıdır.

İnsanlık tarihinde, büyük hükümdarlar, büyük fatihler, büyük reformcular, büyük veliler vs. eksik olmamıştır; fakat ekseriya bunların her biri, kendilerine has alanlarda bir değer sahibi olmuşlardır. Bütün bu çeşitli vasıfların bir arada, tek bir insanda toplanması, işte bu Muhammed (sav.)'da görülür, sadece pek nadir bir olay değil, fakat aynı zamanda onun öğrettiklerine inanmış kimseler tarafından kendi hayatlarında da yaşanabilme imkanına sahip bir öğretim olayı teşkil eder. Bunun yönü ise, hayat olayları içinde dengelenmiştir.

Reformculuk vasfını belirtmek bakımından Muhammed (sav.)'ın her zaman için güçlü kuvvetli bir din olan ve kayıpları ise, gün başına düşen ortalama kazançlarıyla mukayese edildiğinde hemen hemen bir hiç tutan günümüz dünyasının ileri gelen büyük dinlerinden İslâm dininin muallimi ve mübelliği olduğunu söylemek yeterlidir. Allah'ın sevgili bir kulu ve sahip kıldığı doktrinleri yaşayan, gerçekleştiren bir kimse olması vasfı bakımından görüyoruz ki, onun hayatı kusursuzluk ve tam bir masumiyet içindedir. Sosyal bir teşkilatçı olarak tam bir karışıklık ve vuruşma hali yaşayan bir ülkede o, bir hiç ile işe başlamış ve on sene içinde Irak ve Filistin'in güney bölgeleri de dahil bütün Arap Yarımadasının tamamını kapsayan alanda üç milyon ki-

²³ Bakara: 2/201.

lometrekareden fazla bir devlet kurma sonucuna ulaşmıştır... Muhammed (sav.) kendisini, Mü'minlere tatbikini emrettiği kaidelerin üstünde asla görmemiştir. Tamamen aksine o, namaz kılmış, oruç tutmuş ve etrafındaki sahâbilerine verilmesini emrettiği zekat miktarını çok aşan nisbetlerde tasaddukta bulunmuştur. ...O, ister harp zamanında olsun, ister sulh, düşmanlarına karşı dosdoğru ve hattâ merhametli, yumuşak davranmıştır.

Öğrettiği şeylere gelince o, insan hayatının bütün görünüşleriyle ilgilenmiştir: İnanışlar, ruhî-mânevî alan, ahlâk, iktisat, siyaset, hülâsâ ister ferdî veya toplumsal, ruhî veya dünyevî olsun, her alanda kaideler getirmiştir. Bütün bunların da ötesinde, ayrıca kendi şahsında en güzel örneği de bize bırakmıştır. İşte bütün bu durumlar karşısında, hüküm vermeden önce, onun hayatını tetkik etmemiz gerekmektedir”²⁴, diyerek, İslâm Peygamber’inin hayatını niçin araştırmak gerektiğini, öz bir şekilde ortaya koymuştur.

Hamidullah’ın bu eseri, Hz. Peygamber (sav.)’in siresiyle ilgili günümüzde yazılan ilmî eserler standardındadır. İşlediği konularla ilgili verdiği bilgileri hep ilk kaynaklardan almaya özen göstermiş ve bunu dipnotlar halinde kitabında belirtmiştir²⁵. Kur’ân, Hadis, Şiir dahil tarihe malzeme sağlayan ulaşabildiği her türlü kaynaktan yararlanmış²⁶.

Eser hakkında son olarak şunu ifade edelim ki, ülkemizde ve İslâm âleminde konuya dair yazılan eserler içerisinde mümtaz bir yere sahiptir. Konuları derli toplu, İslâm’ı hiç bilmeyen insanların idraklerine sunan bir üslûpla kaleme alınmıştır. Gerek Hz. Peygamber dönemi araştırmacıları, gerekse onun hayatını örnek ittihaz etmek isteyen Müslümanlar için ve gerekse onun hayatı hakkında bilgi sahibi olmak isteyen her türden insanın ilgisini çekecek, onlara doğru ve sağlam bilgi verecek nitelikte bir eserdir. Ayrıca yazarın, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere eserini, Rasûlullah’ın hayatını spesifik bir biçimde tetkik ve ‘Sîretu’n-Nebî’ üzerinde Fransızca yeni bir kitap te’lif etme gayesini güderek yazmadığını; asıl hedefinin, diğer çalışmaları için eksikliklerini tamamlamak ve kendi şahsî hayatında lüzumlu bilgileri geliştirmek olduğunu belirtmesi, bu alanda ve İslâmî ilimlerin çeşitli

²⁴ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, s.3-7.

²⁵ Bu hususu kendisi şöyle ifade eder: “Her hal ü karda biz, istifade ettiğimiz kaynakları, kitabımızın sayfa diplerinde notlar halinde vermiş bulunuyoruz”. Bkz: Hamidullah, *age.*, s. 11.

²⁶ Hamîdullah, *age.*, s. 8-11.

kollarında çalışan akademisyenlere, çalışmalarının amacı açısından da önemli bir hatırlatmada bulunmaktadır: “Gerçekten de Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan bir âyette, Rasûlullah’ın hayatında her bir Müslüman için izinden yürünecek ‘en iyi bir örnek’ bulunduğu bize ifade edilmektedir”²⁷.

2. Mecmûatu’l-Vesâiki’s-Siyâsiyye li’l-Ahdi’n-Nebevî ve’l-Hilâfeti’r-Râşide

Bilimsel tarih çalışmalarının malzemesini geçmişe ait her türlü belge oluşturmaktadır. Her dönemin tarihini de, ancak o döneme ait belgeler en iyi yansıtır. “el-Vesâiku’s-Siyâsiyye”, Muhammed Hamidullah’ın bitmez tükenmez çabaları sonucunda oluşan ve gelişen, Hz. Peygamber ve Hulefâi Râşidîn dönemi idarî-siyasî belgelerini ihtivâ eden ve ait olduğu dönemleri en iyi aydınlatan gerçekten paha biçilmez belge hazineleri değerinde bir eserdir²⁸.

Hamidullah, eserinin birinci basımının önsözünde bu belgeleri ve taşıdıkları önemi veciz bir şekilde açıklamıştır. Hz. Peygamber dönemi, dünyanın siyasi, dini, ekonomik ve öteki alanlarla ilgili tarihinde önemli sonuçları bulunan bir dönemdir. Her hangi bir çağdaki siyasi durumun, ancak bu dönemle ilgili -tarihi gerçeklerin en önemli kaynaklarından olan- resmi belgelere baş vurulmak suretiyle anlaşılması mümkün olduğuna göre, Hz. Peygamber dönemini de, doğru bir biçimde anlayabilmek için onun dönemiyle ilgili belgelerin bir araya getirilmesi zorunludur.

Mekke Kureyşlileri’nin İslâm’dan önce kent siyaseti konusunda geniş bir deneyimi olmadığını belirten Hamidullah, yazılı siyasi örgütlenmelerini mümkün kılacak biçimde, medeniyet ve kültür sahibi bir hükümet sancağı altında toplanma şansları da olmadığını ifade etmektedir. “Onların kendileriyle komşu kabileler arasında bazı sözleşme ve anlaşmaları yazmış olmalarını inkâr etmiyoruz. Ancak bunlar çok sınırlı sayıdadır. İslâm zuhur edince, Arap yarımadasında yayılmış bulunan güçler, bir tek merkezde toplandı. Düzene ve örgütlü bir idareye sahip devlet kuruldu, bu devlet ile -Fâris (Sasaniler), Bizans’ta (Bizans/Rum) ve sömürgeleri gibi- komşu memleketler arasında siyasi ilişkiler kuruldu. Bu devletin kuruluşunun üstünden henüz on yıl geçmeden, Acem (İran), Irak, Suriye, Filistin, Mısır ve öteki ülkelere ba-

²⁷ Hamidullah, *age.*, s. XIX, (Önsöz Kısmı).

²⁸ Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku’s-Siyâsiyye -Hz. Peygamber Dönemi Siyasi-İdari Belgeleri*, (trc. Vecdi Akyüz), Kitabevi yay., İst. ts., (çevirenin önsözü).

şat oldu. Bu durum, bu siyasi ilişkileri dile getiren 'yazılar' (kütüb) yazılmasını gerektirdi. İşte bu yazılar, bu haberlerin bir dönüşümünü bize yansıtan belgelerdir”.

Sözlü rivayetin, İslâm'ın ilk dönemlerinde dayanılan biricik temel olmadığı bugün artık iyice gün yüzüne çıkmış bulunmaktadır. Çünkü Müslümanlara, kul (insan) hakkı bulunan her belgeyi yazmaları ve tanık tutmaları emredilmiştir: “*Bu, Allah katında en doğru, şahitlik için en sağlam ve şüphelenmemizden en uzak olan durumdur*”²⁹. İşte bu yüzden Hz. Peygamber, kabile ve meliklerle yaptığı mektuplaşmaların yanısıra, bütün ittifakları ve anlaşmaları yazdırdı. Hattâ, Mü'minlerin Emiri Hz. Ömer'in yanında bir sandık dolusu antlaşma ve belge olduğu, ancak bu belgelerin Hicretin 82. Yılındaki “Cemâcim” olayında divan yangını sırasında yandığı rivâyet edilmektedir. Bu yangından kurtulanlar, zamanın acımasızlığına ve Tatar saldırılarına maruz kalmıştır.

Hamîdullah'ın bu önemli ve şimdiden İslâm klasikleri arasına girmeyi hak etmiş eserinde yer alan belgelerle ilgili değerlendirmelerini önemli gördüğümüz için uzun bir alıntı ile veriyoruz: “*Gerçekten de, bu belgelerin yalnızca iki veya üç tanesinin aslı bize gelebilmiştir. Bunların ilki, Hz. Peygamber'in Mukavkıs'a mektubudur (Bkz. 49 no'lu belge). Bunu, Fransız Müsteşrik Barthelemy, Mısır'daki Ahmim yakınındaki bir kilisede bulmuştur. İkincisi, Hz. Peygamber'in el-Münzir b. Sâvâ'ya yazdığı mektuptur (Bkz. 57 no'lu belge); bunun bir fotoğrafını Alman müsteşrik Fleischer yayınladı. Üçüncüsü, Hz. Peygamber'in Necâşî'ye yazdığı (Bkz: 21 no'lu belge) ve İngiliz müsteşrik Denlop'un yayınlamaya niyetlendiği mektuptur. İlk iki aslın sıhhatini Hindistan'da 1936 yılı Haziran ayında yayınlanan 'Mecelle-i Osmâniyye'de araştırdık. Ayrıca, İngilizce 'Islamic Culture' dergisinde de bir makale yayınladık (Haydarabad, 1939, October/Ekim ayı). Bunlar için, okuyucuyu bu derlemede eklenen fotokopilere bakabilir. Belgelerin çoğunun aslı kaybolmuş olmakla birlikte, hadis ravileri ve tarihçiler, bu derlemeye eklenen 'Kaynaklar Listesi'nden anlaşılacağı üzere uygun bir bölümü bize korumuştur. Açıktır ki bu belgelere duyulan ilgi eskidir. Raviler ve yazarlar, çoğu kez falan mektubu/yazıyı kendisine yazılan filan ailedeki aslından naklettiklerini belirtir. Sanıyorum ki, bu konuyu özel olarak ilk ele alan Hicretin üçüncü yüz yılında Hint'li göçmen Ebû Câ'fer ed-Deybuli'nin ortaya koyduğu 'Amr b. Hazm' mecmuâsıdır. Bu mecmua elden ele çok do-*

²⁹ Bakara: 2/282.

laşmakla birlikte örneğin, bu belgelerin İbn Sa'd'ın Tabakât'ındaki rivayetinde bulunan bazı kapalı yönlerinin açıklanması gerekir.

İmam ez-Zühri'nin (ö: 124/742) sağlığında yaygın bir kitap daha vardır. Bunu, Yezid b. Ebî Habib el-Misrî, ülkesinin güvenilir kişileriyle İbn Şihâb ez-Zühri'ye göndermişti. Zühri bu yazıyı tanımış ve inkar etmiştir. Ancak ne bu kitap, ne el-Heysem b. Adî'nin, ne de Medâinî'nin eserleri bize gelmiştir. Bu sonuncunun 'Rusulu'n-Nebî' kitabını, İbn Hacer, İsâbe'de (2/205, 264, 864, 3/1018) belirtir.

Müsteşrikler ile bazı doğulular da bu belgelerle bir nebze ilgilenmiştir. İbn Sa'd'ın Tabakât'ı tam olarak yayınlanmadan önce Alman müsteşrik Welhausen, Hz. Peygamber'in mektuplarını ve ona gelen heyetleri içeren iki bölümünü Almanca'ya çevirerek ve açıklamalar ekleyerek yayınlamış, ayrıca Hz. Peygamber'in Muhacirler, Ensar ve Yahudiler arasında yazdığı ahdi (anayasa) özel biçimde incelemiştir.

Ayrıca Avrupalıların yazdıkları İslâm tarihi kitaplarında da, bu belgelerden bazılarının çevirisini veya hatırlatma yaptıklarını görüyoruz. Sprenger Almanca Siyer-i Nebî'sinde veya Caetani'nin Annali dell' Islam adlı eserinde ve başkalarında olduğu gibi, Caetani, Hz. Peygamber'in hükümdarlara gönderdiği mektupları özel biçimde araştırmıştır. Bunun dışında 'Kaynaklar' kısmında ismi verilen Batı dillerindeki başka kitaplar da vardır.

Hintçe iki kitap yaygındır³⁰. Yazarları, Hz. Peygamber'in belgelerini alfabetik veya tarihi sırayla toplamakta ve Hintçe'ye çevirmekte büyük çaba harcamıştır. Pek çok gerekli şeyi bırakmışlarsa da, öncelik erdemine sahiptirler.

Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemine ait olarak topladığım belgelerin Fransızca'ya çevirisini yayınladım. Buna tarihi değerleriyle ve bu çağdaki siyasi durumları anlamak için çıkarılabilecek sonuçlarla ilgili uzun bir araştırma ekledim. Bununla, 1935'te Paris Üniversitesi'nden "doktora" payesini aldım. Şimdi, daha sonra bulduğum metinleri ekleyerek, bu belgelerin asıl (özgün) metinlerini yayınlıyorum. Bunun için, iki derlemenin metin numaraları birbirinin aynı değildir.

Derlemeyi, iki bölüme ayırdık: Birinci bölüm, Hz. Peygamber dönemiyle ilgili belgeleri içerirken, ikinci bölüm Helefâ-i Râşidîn

³⁰ Abdulmü'min Han ve Abdulcelil Nu'mani.

dönemine ait olanları kapsar. Sonra her ikisini de coğrafi veya siyasi durumlar açısından çeşitli alt bölümlere ayırdık.

Hz. Peygamber'in Hicret'ten önceki dönemi hazırlık ve tecrübe dönemi idi. Mekke'de ki İslâm topluluğunun o sırada bir devlet olduğunu söylemek doğru değildir, çünkü siyasi bir varlığı idari bir örgütü yoktu. İslâm devletinin temelini atan daha sonra büyük etkisi bulunacak olan iki Akabe bey'ati dışında dış siyaset adı verilecek bir duruma bu dönemde rastlanmaz. Şu kadar var ki, bu bey'atler bir kağıda yazılmadılar, gizlice yapıldılar. Bu iki bey'at Müslümanların Medine halkıyla ilgileri konusundadır, amaçları Hicret ve (1) numaralı belgede vereceğimiz anayasanın belirlenmesidir.

Hz. Peygamber Medine'ye hicret edince, burada bir kaç Yahudi kabilesi buldu, onlarla anlaşma yaptı. Bir federasyon devletine girdiler, başkan Hz. Muhammed idi. Hem Medine'deki hem de Hayber, Teymâ ve başka yerdeki Yahudilerle ilgili belgeleri, aralarındaki güçlü bağlar dolayısıyla, hep aynı yerde verdik.

Mekke Müslümanlarının hicreti ve Medine'de İslâm devletinin kurulması, Müslümanlar ile Kureyş arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açtı. Aralarında savaşlar çıktı; Bedir, Uhud, Hendek, Hudeybiye ve Mekke'nin Fethi olayları meydana geldi. Bu durumlarla ilgili belgeleri özel bir bölümde topladık.

Müslümanların Rum (Bizans), Fars (Sasani) ve onların yönetimi altındaki Habeşistan, Gassâniler, Bahreyn halkı ve Ummân, Yemen, Negrân, Hadramevt, Mehrâ ve ötekilerle ilişkiler ancak Hudeybiye'den sonra başladı. Bunları iki bölümde verdik.

Bilindiği gibi Rum (Bizans) imparatorluğunu ve Fars (Sasani) Kısrası'nı Hz. Peygamber İslâm'a davet edince, karşı çıktılar ve bu çağrışı reddettiler. Hz. Peygamber doğrudan bu iki büyük yöneticinin yönetimi altındaki hükümdar (mulûk) ve emirlere (umerâ) mektup yazdı. Bunların bir bölümü çağrışıya cevap verdi, bir bölümü ise, yüz çevirdi ve yok oldu.

Arap kabileleriyle ilgili bölümü inceleyenler, Hz. Peygamber'in hedefinin, onlar ile Kureyş'in arasını açmak, Mekke'yi İslâm'ı kabul etmiş veya Müslümanlarla anlaşma yapmış kabilelerle kuşatmış olduğunu görecektir. Hz. Peygamber'in hicretten sonra yaptığı siyasi eylem Medine ile Cuheyne, Damra ve Gıfâr gibi sahil boyu arasında oturan kabilelerle antlaşmaydı. Bu kabilelerin yurtları, Kureyş'in yaz aylarında Suriye ve Mısır yolculuk güzergâhlarındaydı. Hz. Peygamber bu güzergâhı kapattı. Kendisine bu kabilelerden müttefikleri yar-

dım etti. Ayrıca Hz. Peygamber Mekke çevresinde oturan Huzâa, Eslem ve başka kabilelerle de anlaşma yaptı. Kureyş sıkıştı, Müslümanlarla savaştı, kırıldı ve sonunda boyun eğdi. Bu kabilelerle ilgili bütün belgeleri, bu sıraya göre birleştirdik. Daha sonra Hz. Peygamber'in Yemen ve Yemâme riddeti (dinden dönüş) sırasında valilerine gönderdiği yazılarını verdik. Bunlara aynı dönemle ilgili Ebû Bekir'in yazdığı belgeleri ekledik.

Hz. Peygamber Hicretin onuncu yılı sonunda 'Vedâ Haccı'nı yapınca Arafat'ta, Cebelu'r-Rahmet'te meşhur hutbesini okudu. Bu hutbede, Müslümanların haklarını ve temel görevleri açıkladı. Önemli olup da açıklamadığı hiç bir şey bırakmadı. Müslümanlar'a Allah'ın şu buyruğunu müjdeledi: 'Bugün size dininizi tamamladım, size olan nimetimi de tamamladım. Din olarak ta size İslâm'ı seçtim'³¹. Bu çok önemli ve anlamlı hutbeyi Hz. Peygamber'le ilgili dönemin sonuna ekledik.

İkinci kısım, Hulefâ-i Râşidîn dönemidir. Bu dönemle ilgili belgeleri, iki bölümde topladık. Birinci bölüm Bizans, ikinci bölüm Fars devletiyle ilgilidir. Okuyucu Vâkıdî ile Ezdî'nin fetihlerle ilgili olarak zikrettiği pek çok belgeden yoksun kalacaksa da, doğrudan konumuzla ilgili olmadığı için onları terkettik. Hulefâ-i Râşidîn dönemini, tamamen maksadı tamamlamak ve açıklamak için zikrettik. Ayrıca güvenilir kitaplarda bulamadıklarımızı da almadık. Belki de böylece bizden sonra bu konuyla ilgilenenler için yükünü hafifletmiş olduk.

Kitabın sonunda bir ek olarak, Hz. Peygamber'e nisbet edilen bazı yazıları naklettik. Hıristiyanlara, Mecûsîlere ait ahidleri gibi. Bunların benzeri çoktur, neredeyse hiç biri sahîh değildir. Zikrettiklerimizi, tamamen uydurma ve kurgulamanın bir örneği olarak verdik.³²

Hamidullah, "Buradaki amacımız, belgelerin ayrıntılı bir eleştirisini ve onların tarihî değerlerini sunmak değil, bilakis bu derlememizi okuyacaklara, onların değerlerini gerçek anlamda bilmelerine yardım edecek bazı noktaları sunmakla yetiniyoruz"³³ diyerek, eseri yazmadaki asıl amacını kısaca belirtmiştir.

Yazar, hemen önsözden sonra, "Çeşitli Rivâyetler" başlığı al-

³¹ Mâide: 5/3.

³² Hamidullah, *Mecmûatu'l-Vesâiku's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, V. Basım, Dâru'n-Nefâis, Beyrût 1405/1985, s. 23-28.

³³ Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 28-29.

ında, bugün bilimsel çalışmalarda genellikle bulunan “Kaynaklar ve Araştırmalar” bahsi diyebileceğimiz kısımda, belgelerin yer aldığı kaynaklar ve rivâyetlerle ilgili olarak “Hz. Peygamber dönemi belgeleriyle ilgili en önemli kaynağımız, İbn Sa’d’ın Tabakât adlı eseridir. Hulefâi Râşidîn döneminin anlaşmalarını ve yazılarını, özellikle Taberî’nin Tarih’inde ve Belâzürî’nin Futûhu’l-Buldân’ında buluyoruz. Şu kadar var ki, Taberî’nin Tarih’i değerli bir te’lif olmakla birlikte, bazı eleştiriye açık ve güvenilir rivâyetleri de verir, bu derlemenin 21., 98. ve diğer belgelerinin gösterdiği gibi. İbn Sa’d’ın Tabakât’nda yazar, mümkün olduğunca malzeme toplamaya çalışmıştır, eleştiri ve süzmeyle ilgilenmemiştir. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm’ın el-Emvâl’i ise, en iyi kaynaklarımızdandır. Ne var ki, okuyucunun ilk belgede göreceği gibi, bazen söz arasında bir-iki cümleyi terk eder. Ebû Yûsuf’un Kitâbu’l-Harâc’ı ile İbn Hişâm’ın Sire’si, en eski, en ihtiyatlı ve en güvenilir kaynaklarımızdır.

Bu derlemede, genel olarak kaynakların tarihen en eski rivâyetini ve lafzî, tertîbî ve öteki farklılıkların hepsini de dikkate alarak her belgeyi vermeye çalıştık. Dikkatle inceleyenler, bu farklılıkların çoğunun, rivâyetin anlamca veya ‘fâ’ ve ‘vav’ gibi bir bağlaç yerine, başka bir bağlacı kullanmaktan olduğunu görecektir. Bu gibi farklılıkların önemli sonuç doğurduğu durumlar pek azdır. Bu belgelerde bazı kelimelerin önce veya sonra verilmesi gibi sıra değişikliği de görüyoruz.

Pek çok belgenin tam olarak, ancak bazı kaynaklarda zikredildiğini belirtmeliyiz. Öteki kaynaklar, bunların bir kısmını zikretmekte veya içerdiği hükümlere işaret etmekle yetinir. Her belgeden önce, belgenin geçtiği kaynakları verdik. ‘Krs’ (karşılaştırınız) sözcüğüyle metnin tam olarak verilmediği kaynaklara işaret ettik,³⁴ diyerek, bir nevi çalışmasının güvenilirliği ve bilimselliğini değerlendirme ve eleştirme imkânı vermektedir.

“Belgelerin Dili” başlığı altında ise, yaşayan her dilin, her çağda belirginleşen bir özellik kazandığını belirten Hamîdullah, bu siyâsî-idârî belgelerin çağdaş Arap dilinin en sağlam kanıtının, yazım biçiminde bile her türlü uydurma ve tahrîften korunmuş olarak günümüze kadar gelen Kur’ân-ı Kerîm olduğunu hatırlatmaktadır. Mânâca rivâyet olmasaydı, Hz. Peygamber’in sünnetinin de bu türe katılabileceğini ifade etmektedir.

Kullanımdan düşmüş veya anlamı değişmiş bazı sözcükleri

³⁴ Hamîdullah, *age.*, s. 29.

gördüğünde, bu sözcükleri içeren belgelerin doğruluğunu kabule eğilim göstermektedir. Sözelimi ‘*hak*’ sözcüğünün, (90 numaralı belgede) ‘*sıhhat*’ ya da ‘*insanın hak ettiği*’ anlamı yerine, ‘*zekât*’ anlamında kullanıldığını, aynı şekilde ‘*kitâb*’ sözcüğünün de (1 numaralı belgede) ‘*tasnif*’ veya ‘*yazılan*’ yerine, ‘*farz*’ anlamında kullanıldığını belirtmektedir.

Öte yandan, az kullanılan veya eski sözcük içeren her yazının sahih olması gerekmediğine de işaret eden yazar, Arap edebiyatı tarihinde, az kullanılan (garib) sözcükleri bilmekle övünmek için ‘dilcilik taslayanların’ garib ve kural dışı (şâz) sözcükler kullanılan cümleler uydurduklarına dikkat çekmektedir.

O’na göre, o çağdaki Arap inşâ, cümle kurma ve kompozisyon biçimi selisti, fasîhti, özlüydü (câmi’), kısaydı (mâni), uzatma ve zorlamadan uzaktı. Bunun için, bu çağa nispet edilen bazı yazışmalarda gereksiz söz sanatları görülürse, sıhhati konusundaki şüphe artar. Örneğin, Vâkidî’nin naklettiği biçimiyle Mukavkis’la yapılan yazışma metinleri (51 ve 52 numaralı belgeler) ile 91 numaralı belgenin ilk bölümü böyledir. Bunun aksine Rasûlullah’ın Medîne halkına ahidini, Eyle ve Tâif anlaşmalarını içeren belgelerin (31 ve 181 numaralı belgelerin) asîl bir Arapça üslûbunda oluşu, sıhhatine inanmaya yönelten bir durumdur³⁵. Belgelerin sıhhatini tespit etmede Arapça’nın vokabülarizasyonunu (çağlara göre kelimelerinin anlamlarının değişiklik arz etmesini) bilmenin önemine işaret eden yazar, yanısıra dilin belgelerin sıhhatini belirlemede önemli, fakat yeterli olmadığını da vurgulamaktadır. Hamidullah’ın burada, çağımızdaki tarih anlayışının gereklerine uyararak, tarih ilminin faydalandığı bilimlerden olan “*Etnoloji*”³⁶ nin alt kolu durumundaki “*Filoloji*”yi yardıma çağırdığını görürüz.

“*Uydurma ve Sıhhatin Ölçüsü*” başlığı altında ise, belgelerin sıhhati hakkında genel bir takım izahlarda bulunmaktadır: “*Genel olarak sanıyoruz ki, Hz. Peygamber’in Müslüman olan ya da bağlılık belirten kabûlelere yazdığı ve yalnızca dîni görevlerin yapılması isteğini içeren mektuplar sahihtir. Çünkü uydurma olabilecek hiç bir unsur yoktur. Zira kimsenin bunları uydurmaya ihtiyacı yoktur. Bu gibi yazıların bazıları bir kabîlenin ötekine karşı övünmesi için uydurulmuş*”

³⁵ Hamîdullah, *age.*, s. 30.

³⁶ Bu konuda bkz: Kütükoğlu, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İst. 1994, s. 11; Halkın, Leon-E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (trc. Bahaeddin Yediyıldız), TTK. yay., Ankara 1989, s.35-38.

olsa, böyle bir uydurma onların üslûbunda etkisini gösterirdi. Ancak bu belgeler, yalnızca emân (güven) vermeyi ve farzların yerine getirilmesini içerir. Görevleri değil, yalnızca hakları içeren veya Hz. Peygamber döneminde olmayan şeyler bulunan belgeleri uydurma sayıyoruz. Hz. Peygamber'in Hıristiyanlara, Yahudilere ve Mecûsilere yazdığı iddiâ edilen bazı ahidler gibi"³⁷.

Tarihî kaynaklarımıza ve onların içerdiği belgelere, modern tarihciliğin eleştirel metoduyla bakan Hamîdullah, belki ihtiyatsız bazı tarihçilerin de, tarihte zikredilenlere uygun biçimde bazı belgeler uydurmuş olabileceğini vurgulamakta ve buna şu örneği vermektedir: *"Eski kitaplarda, Hz. Peygamber'in Necâsî ile, kendisini Ümmü Habîb'le evlendirmesi ve Müslüman göçmenleri Medîne'ye geri göndermesi için yazıştığını görüyoruz. Bu iki mektubun metinlerini, geç dönem eserlerinde buluyoruz. Bu durum da bizi, bu iki belgenin (24-25 numaralı belgeler) uydurma olduğuna inandırır"*. Yazar, bunun ötesinde uzun belgelerin tahrîfe daha elverişli olduğunu söyler. Çünkü rivâyette temel duymaktır. Bunun için, daha uzun metinlerin, daha fazla farklılıklar taşınması mümkündür. Farklılık yanlış okuma ile ilgili de olabilir. Nitekim bunu 72 numaralı belgede, bütün yazma nüshaların 'el-Ekber b. Abdilkays'ın adını vermekte birleştiğiyle örnekleyen yazar, *"Bunun adını ise Ensâb ya da Ricâl (Biyografi) kitaplarında görmüyoruz. Belki de bu, Hz. Peygamber'e gelen Abdülkays heyeti içinde adı geçen 'Lukeyz b. Abdilkays'tan bozma olabilir"*³⁸ demektedir. Yanısıra, insanların kendi arzuları ve kötü beklentileri dolayısıyla aslı metinlere eklemeler yapmış olabileceklerine de işaret eden Hamîdullah, bunun, bazı durumlarda araştırmacı tarafından açıkça anlaşılabilirliğini, ama bazı durumlarda aslını, ekten ayırmanın zor olduğunu belirtmektedir.

Hamîdullah, eserin girişinde araştırmasının amacı, metodu, planı ve topladığı belgelerin değeri konusunda okuyucuların dikkatine işte bu hususları arz etmiştir. Yazarın kendi ifadeleriyle, hakkında bilgi vermeye çalıştığımız bu eserin bizdeki baskısı, 5. baskıdır. Yazar, devam eden araştırmaları neticesinde gün ışığına çıkardığı her yeni belgeyi, yeni baskılarında kitabına eklemiştir. Hattâ *"İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Basımın Önsözleri"* kısmında şöyle demektedir: *"Bu derlemenin ilk basımından beri, Hz. Peygamber dönemi belgelerini araştırmaya devam ettik. Onlarca belge bulduk. Daha önceki*

³⁷ Kitabın "Ekler" bölümünde, bunlardan örnekler zikredilmiştir. Bkz: Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s. 549-566.

³⁸ Hamîdullah, *age.*, s. 31-33.

basımda verilen belgelerin yeni kaynaklarını elde ettik... Birinci basımdan sonra Necâşî'ye yazılan mektubun aslını bulduk...İkinci basımdan sonra ortaya çıkan en önemli olay, Hz. Peygamber'in Kısra'ya yazdığı mektubun aslının elde edilmişidir... Üçüncü basımdan sonra ortaya çıkan en önemli durum, Hz. Peygamber'in Rum/Bizans büyüğü Hirakl'e ve Ummân yöneticileri Culendâ'nın oğulları Ceyfer ile Abd'e yazdığı iki mektubun aslının bulunuşudur"³⁹. Bundan anlaşılan 1405/1985 yılı basımlı bu tanıttığımız 5. baskı, öncekilere nazaran pek çok yeni belgeyi ve dolayısıyla gerek Hz. Peygamber, gerekse Hulefâi Râşidîn döneminin tarihini aydınlatmada bir çok yeni malzeme içermetedir.

İçerisinde yer alan belgelerin genel olarak Hz. Peygamber Dönemi ve Hulefâi Râşidîn Dönemi idârî ve siyâsî belgeleri şeklinde ikiye ayrılan eserin Hz. Peygamber dönemine ait belgeleri, konuları açısından şöyle bir sınıflamaya tâbi tutulabilir: Diplomatik Mektuplar, Andlaşmalar, Atama Kararnameleri, İdârî Genelge ve Talimatlar, İktânâmeler, Siyâsî-Sosyal Hutbe ve Konuşmalar, Güvence (Emân) Yazıları, Alım-Satım Sözleşmeleri, Vakfiyeler, Ganîmet Bölüşüm Belgeleri, Fidyeye Belgeleri, Ehl-i Kitab ve Mecûsîlere Ahidnâmeler/İmtiyâznameleler.

Hulefâi Râşidîn Dönemine ait belgeler ise aşağıdaki konuları içerir: Yeni Antlaşmalar veya Eski Antlaşmaların Yenilenişi, İslâm'a Çağrı, Vali Atamaları, Görevlerinin Sayımı ve İşleri Yürütürken Uymaları Gerekli Esaslar, Arazi, Gelir veya Başlıca Varlıklardan A'tâlar (İhsanlar), Eman (Güven) ve Tavsiye Yazıları, Belirli Kişiler Hakkındaki Bazı İstisnâî Durumlar, Değişik Konular: Hz. Peygamber'in Mektuplarına Cevaplar⁴⁰.

3. Hz. Peygamber'in Altı Orjinal Diplomatik Mektubu

Hz. Peygamber ve Hulefâi Râşidîn dönemi idârî-siyâsî belgeleleriyle ilgili kapsamlı ve değerli çalışmaları olduğuna işâret ettiğimiz Hamidullah, bu eserinde "*el-Vesâiku's-Siyâsiyye*"de ve diğer neşriyatlarında zikretmiş olduğu belgelerden altı tanesini -ki bunlar hem tarihî rivâyetlerde ve hem de günümüzde gerek Doğu'da gerekse Batı'da

³⁹ Hamidullah, *age.*, s. 21,22,18,11.

⁴⁰ Hamidullah'ın bu son derece kıymetli eserinin Hz. Peygamber dönemine ait olan belgeler kısmı, Doç. Dr. Vecdi Akyüz tarafından, "*el-Vesâiku's-Siyâsiyye-Hz. Peygamber Döneminin Siyâsî-İdârî Belgeleri*" adıyla Türkçe'ye çevrilerek, Kitabevi yayınları arasında basılmıştır.

meşhûr olan ve tartışılan belgelerdir- deyim yerindeyse mercek altına almış ve bu altı belgeyi enine boyuna ve derinliğine incelemiştir.

Bu belgeler, Hz. Peygamber'in Mukavkıs (Mısır meliki)'a, el-Ahsâ vâlisi el-Münzir'e, Necâşî (Habeşistan kralı)'ye, Herakliyus (Bizans imparatoru)'a, Kistrâ (İran hükümdarı)'ya ve Uman meliki Ceyfer ve Abd'e gönderilen mektuplarıdır.

M. Hamîdullah'ın son eserlerinden biri olan kitap, 1985 yılında Fransızca olarak Paris'te yayınlanmış, Türkçeye de çevrilmiştir.⁴¹. Eser, adı geçen şahıslara gönderilen mektupların "*paleografik ve tarihî*" incelemesini konu edinmektedir. Hz. Peygamber'in komşu devlet başkanlarına gönderdiği mektupların son zamanlarda ortaya çıkarılmış orijinal nüshalarını konu edinmekte, buna ilave olarak, Arap yazısının çok nefis bir üslûpla yazılmış tarihini de kapsamaktadır. Yazar, keşfedilen bu orijinal nüshaların betimlemesinin yanı sıra, bunların sahte olup olmadıklarını da tartışarak, konuya açıklık kazandırmaya çalışmaktadır.

Biz yazarın kitap hakkında "*Giriş*" kısmında verdiği bir takım önemli bilgileri aktararak, bu eserin kıymeti ve değerine ilişkin tespitleri, yazarın kendi dilinden aktarmak istiyoruz: "*Allah'ın dünyaya gönderdiği son Resûlü'nün bir mit (efsane) olmaması ve her gün daha gür ve daha bereketli bir hakikat olarak devam etmesi insanlık için ne büyük bir saâdettir...Bu kitapta onun, çağdaşı olan bazı hükümdarlara, kendilerine ilâhî buyruğu iletmek ve onları İslâm'ı kabule davet etmek amacı ile gönderdiği altı orijinal mektup ele alınmaktadır*".

Bu mektuplar son zamanlarda art arda ve aşağıdaki sıraya göre keşfedilmişlerdir: 1852'de, Mısır'lı el-Mukavkıs'a gönderilen mektubun orijinali, 1863'te, Bahreyn'li Münzir'e gönderilen mektubun orijinali, 1940'ta, Habeşistan'lı Necâşî'ye gönderilen mektubun orijinali, 1947'de, Bizans'lı Herakliyus'a gönderilen mektubun orijinali, 1969'da, İran'lı Kistrâ'ya gönderilen mektubun orijinali, 1980'de, Uman'lı Ceyfer ve Abd'e gönderilen mektubun orijinali.

"*Bu orijinaler otantik (asıl nüsha) midir? Her araştırmacı kendi usûl ve kriterlerini kullanacaktır. Ancak varacakları sonuçlar, bu vesîkaların her biriyle ilgili konularda tabîi ki aynı olmayacaktır. Öte yandan, ilimdeki gelişme bizim, meselenin bazı tezâhürlerini de halletmemize yardım edecektir.*

⁴¹ Muhammed Hamîdullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, (trc. Mehmet Yazgan), İst., 1998.

Hız. Peygamber'in ortaya çıkarılan mektuplarının tetkiki ile ilgilenen ilk ben değilim. Onun ashâbından ve sağlığında İslâm devletinin yüksek düzeyde memurlarından olan, Ensâr'dan Amr b. Hazm, bu çalışmaya daha o zamanlar başlamış ve belki de bu alanda ilk olan ve Rasûlullah'ın 20 kadar mektubundan oluşan bir derleme kaleme almıştı. Bu eser, İbn Tulun'un 'İ'lâmu's-Sâilîn an Kütübi Seyyidi'l-Mürselîn' adlı kitabının hâşiyesinde günümüze kadar muhâfaza edilmiştir... 1928'de Osmaniye Üniversitesi'nin iki fakültesinde birden öğrenci idim: Dîniyât (İslâm İlâhiyâtı) ve Hukuk fakültelerinde. Temâyülüm beni daha o zamandan amme hukukuna itiyordu. Edebiyat fakültesinde mevcut olan Tarihî ve Siyâsî Bilimler Öğrenci Derneği, benim 'Peygamber'in Diplomatik Mektupları' hakkında bir tebliğ sunmamı severek kabul etti. Bu konuşma daha sonra gelişerek, benim, Paris Üniversitesi'ndeki doktora tezime oldu ve iki cilt halinde yayımlandı (Paris 1935). a) Hız. Peygamber ve Hulefâi Râşidîn devrinde İslâm diplomasisi üzerine vesikalar. b) İslâm diplomasisi hakkında vesiklardan derlemeler.

Bu çalışmayı, bir kaç yıl sonra, sadece ikinci ciltteki tercüme edilmiş Arapça metinleri kapsayan bir üçüncü cilt takip etti: 'el-Vesâiku's-Siyâsiyye fi'l-Ahd (daha sonra li'l-Ahd)'in-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide (Kâhire 1942)... Bonn ve Sorbonne'deki doktora tezlerimden sonra, konuya duyduğum ilgi hiç te azalmadı...'⁴².

Şüphesiz Hamidullah, bu mektuplar üzerindeki bütün şüpheleri giderdiğini iddiâ etmemektedir. Ancak kitap okununca görülecektir ki, burada ele aldığı vesikalardan bazılarının sıhhatinden şüphe etmenin artık yersiz olduğu söylenebilecektir.

4. Makaleler/ İlk İslâm Devleti

Bu eser, Hamidullah'ın çeşitli zamanlarda yapmış olduğu ve ilk İslâm devleti çerçevesinde az bilinen gerçekleri dile getirdiği beş önemli araştırmasının bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. "Hız. Peygamber Zamanında Medîne'nin Sosyal Yapısı, İlk Dönem İslâm Devletinin Kuruluş ve Organları, Akdeniz Çevresi Müslümanlarının Tarih ilmine Katkıları, Orta Çağda Müslümanların Petrol Hakkındaki Bilgileri, Kristof Colomb'dan Önce Müslümanların Amerika Kıtasını Keşfi" başlıklarını taşıyan ve gerçekten ilginç ve değerli bilgileri içeren bu

⁴² Daha sonra yazar, konuyla ilgili 18'den fazla bilimsel makale, kitap, tebliğ vb. yayınlamıştır. Bkz: Hamidullah, *age.*, s. 15-17.

makaleler, dilimize kazandırılmıştır⁴³

Yazar, birinci makalede, Medîne'nin İslâm'dan hemen önceki sosyal yapısını ele almakta, coğrafi ve kronolojik çerçevesini çizmektedir. Hamidullah, bir çok kez İslâm'ın beşiği olan bu mübarek beldeyi dolaşmış, görerek incelemesinin verdiği avantajla dün ile bugünü çok güzel bir şekilde kompozite etmektedir. O dönemlerdeki Medîne halkının değişik kesimleri arasındaki iç ilişkileri ve toplumun dışarıyla olan pasif ilişkilerini ele almakta, Medîne Araplarının dînî durumu hakkında bilgi vermektedir. Arkasından sosyal hayata girmekte, çeşitli meslekler, zanaat, ziraat durumlarından ve sulama usullerinden bahsetmektedir. Ticaretin can damarını oluşturan ithalat ve ihracat pazarlarını, o dönemde kullanılan ölçü ve tartı, para birimleriyle ilgili bilgiler vererek, âdeta o dönemde yaşanan hayatı canlı bir şekilde ortaya koymaktadır.

İlk İslâm Devleti'ni konu alan ikinci makalesinde, "*İslâmiyet'in siyasi birlik olarak mevcudiyeti on dört asrı buluyor. Çok erken bir devirde Müslümanlar, dünyanın dört bir tarafına yayılmışlar, fakat iktidar birliğini uzun zaman muhafaza edememişleridir. Onlar, gerçekten hatırı sayılacak devletler kurmuşlardır; her birinin doğumundan ölümüne kadar özel tarihleri vardır. Ben burada, bunlardan ilkinin araştırmakla yetiniyorum*" diyerek söze başlamakta, Hz. Peygamber ve ilk üç halife devrini kapsayan bu ilk İslâm devletinin menşeyini, gelişimini, Medine'de devletin kuruluşunu ve yıldırım hızıyla yayılışını işlerken, İslâm devletinin yükselişinin ve çok hızlı yayılışının sebeplerini izah etmektedir. Burada, yükselişin sebebi iktisadi mesele mi?, sorusuna, "*Kanâatıma göre ekonomik problemlerin -yani Arabistan'daki sefalet ve hayat şartlarının yokluğunun- İslâmiyet'in bu çıkışına sebep olduğunu düşünmek gülünçtür. Yer yüzünde kara bir sefalet içinde yaşayan çok sayıda bölgeler ve halklar, mesela sahralarda yaşayanlar olmuş ve hala da vardır ki, tabiattan hiç bir nasip alamamışlardır. Bunlar, kendi mesut komşularına nazaran ne bir din ne de bir devlet kurabilmişlerdir. Kültürsüz ve gelirsiz olan bu insanlar tarihte hiç bir zaman Hz. Muhammed'in gerçekleştirdiğinin bir parçasını dahi yapamamışlardır. Ganîmete olan tamahın ve ihtirasın bu yükselişe sebep olduğunu düşünmek de aynı derecede gülünçtür. Hz. Muhammed ve halifeleri muhataplarının mallarını değil kalplerini istiyorlardı...*" diyerek cevap vermektedir. İslâm Devleti'nin yükseli-

⁴³ Muhammed Hamîdullah, *Makaleler/ İlk İslam Devleti*, (trc. İhsan Süreyya Sırma), İst., 1992.

şinin sebebini komşuların zayıflığı ve iç karışıklığına bağlayanlara da, “Bizans ve Medâin arasındaki savaşlar, bu yükselişi daha az açıklar. Şayet ikinci dünya savaşının sonunda Yemen ve Etiyopya aynı anda savaştan çok yorgun olan Amerika ve Rusya’ya harp ilan etmiş olsalardı, onları yenmekte ne kadar şanslı olurlardı? VII. Asrın bedevileri, Bizans ve Sasanilere karşı bunlardan daha iyi durumda değillerdi. Hatta tarih bize göstermiştir ki, Bizans ve İranlılar, müşterek düşmanları olan Müslümanlarla savaşmak için ittifak ediyorlardı. Şüphesiz Bizanslılar ve İranlılar, İslâm’ın doğuşunda, yapılan harpler neticesinde askeri yönden zayıf düşmüşlerdi, fakat bir atasözünde de dendiği gibi, ‘Fil çökmüş olsa bile, ayakta duran koyundan daha yüksektir’. Arapların dünyanın iki büyük devletinin sahip oldukları silahları elde etmek için ne maddi imkanları ne de bunları imal edecek tabii kaynakları vardı. Bu devirdeki savaşlarda bir Müslüman askerinin, her zaman dört veya daha fazla hasımla çarpıştığı görüldü” şeklinde cevap vermektedir.

Yazar, Hz. Peygamber hakkında müsteşriklerce ileri sürülen bir takım (hastalık veya sara gibi) ithamları sağlam delillerle çürütmekte; onun başarısında samimiyetin yattığını, getirdiği öğretinin kesinlikle ne bir efsane ne de arkeologların uydurması olduğunu, zira hayatının çok iyi bilindiğini ifade etmektedir. Yanısıra İslâm’ın başarısında belirleyici olduğuna inandığı kendi mülahazalarını serd etmekte, “Hz. Peygamber’in öğretisi bir bütündür ve insan hayatının hiç bir yönünü ihmal etmemektedir. O, hiç bir zaman ‘Allah’a ait olanı Allah’a, Sezar’a ait olanı Sezar’a verin’ demez. Bilakis Kur’ân-ı Kerîm⁴⁴ Müslümanlara düstur olarak şunu vermekte: ‘Ey Rabb’imiz, bize dünyada da iyi hal ver, ahirette de iyi hal ver’. Onun için din, siyaset ve ahlak hepsi aynı derecede endişe konusu olmakta. Böyle geniş bir sentezin sebebi de aynı şekilde kapsamlı olur” diyerek, İslâm’ın bu baş döndürücü yayılış ve yükselişinin sebeplerini maddeler halinde o dönemlerdeki din-iktidar çekişmesinin doğurduğu yönetim karmaşasına, mevcut dinin insanları tatmin etmemesine, Hz. Peygamber’in mütevaziliği ve Kur’ân mesajının netliğine, Araplar’ın idare ve sosyal yaşantı bakımından adeta dünyanın bir minyatürüne benzemeleri sebebiyle aralarındaki anlaşmazlıkları aşip bir uzlaşmaya götüreceği yolun etnik temele dayanan çözüm yolları olmadığını vurgulayarak Hz. Peygamber’in getirdiği öğretinin milliyetçilik esastan daha başka bir şey araması lazım geldiğine, bütün kutsal kitaplar içerisinde Kur’ân⁴⁵ın

⁴⁴ Bakara: 2/201.

⁴⁵ Nisa: 4/5.

insanın yer yüzünde varlığını devam ettirmesinin maddi şeylere de önem vererek mümkün olduğunu kabul etmesinin bir istisna teşkil ettiğine ve psikolojik bir sebep olarak da ne kadar büyük olursa olsunlar hiç bir kralın Allah'ın Resullerinden biri kadar hürmet görmediğine vurgu yapmaktadır⁴⁶.

Yazar, ilk İslâm devletiyle ilgili bir çok hususu çeşitli ilim kollarındaki donanımıyla (Hukuk, Hadis, Siyer, Botanik gibi) daha anlaşılır ve ikna edici bir şekilde ortaya koymaktadır. Sünnet'in Müslümanlar için bağlayıcı bir kaynak olduğunu benimsemekle, bu konudaki bazı modern yaklaşımlardan ayrıldığı da gözlenmektedir⁴⁷.

Üçüncü makalede Akdeniz çevresi Müslümanların tarih ilmine katkılarını ele almaktadır. Bu meyanda Araplar'da İslâm'dan önce de tarihin önemli olduğunu delilleriyle ortaya koymaktadır. Müslümanlarda tarih ilminin ve metodolojisinin yerleşmesinde Kur'ân'ın payına değinerek, O'nun Müslümanların düşüncesine devamlılık ve evrensellik kavramını yerleştirdiğini ifade etmektedir ki, bugün insanlık bütünsel ve devamlılık arz eden bir tarih anlayışının önemini yeni yeni kavramış bulunuyor. Yanısıra modern tarih araştırmalarının bir vecdizi olarak her tarih uzmanının kabul edebileceği tarih metodolojisinin “*tarih şahitliklerle yazılır*” temel kaidesini ilk defa tarih ilmine taşıyanların Müslümanlar olduklarına işaret etmektedir⁴⁸. Müslüman tarihçilerin, özellikle Said el-Endelüsî (ö: 1070) ve İbn Haldun (ö: 1406)'un tarih felsefesine katkılarına işaret etmektedir.

Dördüncü makalede yazar, “neft”, “Qar” ve “Qatiran” kelimelerinden hareketle Müslümanların, Hz. Peygamber döneminden itibaren petrolü bildiklerini ve çeşitli durumlarda kullandıklarını tarihi delilleriyle anlatarak, özgün bir araştırmaya daha imza atmaktadır⁴⁹.

Kitabın son makalesinde ise, Kristof Colomb'dan önce Müslümanların Amerika kıtasını keşfettiklerine dair iddialarını bir takım rivâyetler ışığında ele almaktadır. Örneğin “Brazil” kelimesinin ne Avrupa ne de Amerika kökenli olmadığını, bu kelimenin aslen bir berberî kabilesi olan “Birazala”dan geldiğini savunmaktadır⁵⁰.

⁴⁶ Muhammed Hamîdullah, *Makaleler/ İlk İslam Devleti*, s. 36-52.

⁴⁷ Hamîdullah, *age.*, s. 67.

⁴⁸ Hamîdullah, *age.*, s. 72-76.

⁴⁹ Hamîdullah, *age.*, s. 85-90.

⁵⁰ Hamîdullah, *age.*, s. 94 vd. Hamîdullah'ın İslâm tarihi ile ilgili olarak tanıttığımız bu üç esrinin dışında, kitap ve makale düzeyinde daha bir çok çalışması bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı şunlardır: 1-İslâm'a Giriş: Hamidullah, 20'den

fazla dile çevrilerek bir çok insanın ihtidâsına vesile olan (Sırma, *Agm.*, s. 49.) bu eserini, İslâm hakkında giderek artan, kesin ve güvenilir bilgi elde edinme ihtiyacına cevap vermek üzere yazdığını belirtmektedir. Müslümanların dini, tarihi, kültürü ve gündelik hayatı bu kitapta özlü ve net bir şekilde sunulmuştur. İncelediği alanın sade bir panoramasını sunmaktan başka gaye gütmeyen bu eser, İslâm düşüncesi konusunda objektif bir bilgi edinmek isteyenlere de yeterli ve gerekli bilgileri sunabilecek niteliktedir. Eseri, İslâm hakkında bilgisi olmayanlara uygun hazırlanmış bir tür "ilmiyal" olarak değerlendirmek te mümkündür. Gerçek İslâm'dan haberdar olmayanların çoğunlukta bulunduğu bölgelerde yaşamının verdiği tecrübeyle yazar, bir çok eserinde tekrar ettiği bilgileri burada da tekrardan kaçınmamıştır. Çünkü onun hedef kitlesi bellidir. Aslında onun hemen hemen bütün yazılarında böyle bir amaç güttüğü söylenebilir (Muhammed Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, (trc. Cemal Aydın), Ankara, 1996). **2-Hz. Peygamber'in Savaşları:** Hamidullah'ın bu eseri, ilk olarak Londra yakınındaki Woking şehrinde, her ay çıkmakta olan "Islamic Review" adlı derginin 1952 yılı Eylül, Aralık ve 1953 yılı Haziran, Temmuz, Eylül ve Ekim sayılarında tefrika halinde İngilizce neşredilmiştir. 1953 yılında bazı resim ve haritalarında değişiklikler yapılarak yeniden yayımlanmıştır. Bazı düzeltmeler ve ilavelerle 1963 yılında bir neşri daha yapılmıştır. Türkçe'ye de çevrilen eser (Muhammed Hamîdullah, *Hazreti Peygamber'in Savaşları*, trc. Salih Tuğ, Yağmur yay., İst. 1991.), aynı zamanda Farsça'ya (Rızâ, Seyyid Gulâm, Tahran, 1376/1956. "*Resûl Ekrem der Meydânü Cenk*" adıyla), Arapça'ya (Sertâvî el-Bağdâdî tarafından) da tercüme edilmiş ve türündeki bir çok esere ilham kaynağı olmuştur. Hamidullah bu eserini kaleme alırken sadece kaynaklarda zikredilen bilgilerden bir derleme yapmamış, yanısıra Hz. Peygamber'in savaşlarının cereyan ettiği yerleri defalarca gidip görmüş ve incelemelerde bulunmuştur. Bunu kendisi şöyle ifade etmektedir: "*İşte benim tasavvurum. Bütün bu savaşların cereyan etmiş olduğu bölge veya meydanları bizzat ziyaret ile klasik tarih kitaplarında toplanmış olan malzemeyi kendi yerlerinde yeni baştan değerlendirme şeklinde hulâsâ edilebilir*" Hamîdullah, *age.*, s. 12. (İkinci Yayın İçin Önsöz kısmı). Kitabın giriş kısmında verilen genel malumattan sonra ele alınan ana konular şunlardır: Bedir savaşı, Uhud savaşı, Hendek savaşı, Mekke'nin Fethi, Huneyn ve Tâif savaşları, Yahudilerle yapılan savaşlar, Hayber'in fethi, Hz. Peygamber devrinde istihbarat (Haber alma ve casusluk), Hz. Peygamber zamanında denizlerde yapılan savaşlar, Hz. Peygamber zamanında devletin askerlik teşkilâtı. **3-İslâm'ın Doğuşu:** İslâm'ın Doğuşu, Hamidullah'ın 1980 yılının Mart ayında Bahawalpur'daki İslamia Üniversitesi'nde verdiği on iki konferansın içeriğini, anlaşılır ve sade bir dille sunma girişimidir. Yazılı notlara dahi başvurulmadan verilen bu konferanslar, zamanımızın en tanınmış İslâm âlimlerinden birisinin, İslâm'ın ilk dönemi konusundaki ömür boyu süren tetkiklerinin ve düşüncelerinin bir ürünüdür. Bu konferanslarda yazar, İslâmî öğretilerin temel esaslarını aydınlığa kavuşturmaya; İslâm'ın fikrî ve kurumsal tarihinin teşekkülünü ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışmaktadır. Engin bilgi birikimine dayanan Hamidullah, sıradan bir izleyicinin dahi anlayabileceği bir tarzda, İslâmî düşüncenin, toplum ve devletin, İslâmî kuralları uygulamaya dönüştürmek için tesis edilen kurumların doğuş ve gelişimini açıklamaktadır. Kolay anlaşılır bir Urduca ve eşsiz derecede samimi ve sade bir üslupla verilen konferanslar akademik terimlerden ve bilgiçlikten çarpıcı biçimde uzaktır. Yazar, İslâm tarihinin ilk dönemindeki -bir din olarak, bir topluluk (ümme) olarak, bir devlet olarak, düşünsel bir gelecek olarak- tekamülü bütüncül bir biçimde başarıyla resmetmektedir. Teybe kay-

dedilen bu konferanslar daha sonra "*Hutbât-i Bahawalpur* (Bahawalpur Konferansları) başlığıyla yayınlandı. Konferansların gözden geçirilmiş bir baskısı 1985 yılında İslâmî Araştırma Enstitüsü tarafından gerçekleştirildi. O zamandan beri konferanslar bir çok baskı yaptı. Uyandırdığı ilgi ve takdir, Hamidullah'ın bilginliğine, özellikle Güney Asya alt kıtasında verilen değerin bir göstergesidir. Türkiye'de de (Muhammed Hamîdullah, *İslâm'ın Doğuşu*, trc. Murat Çiftkaya, Beyan yay., İst. 1997.) yayınlanan eserin, aynı ilgi ve değere ulaşacağına inanıyoruz. Eserin ana başlıkları şunlardır: Kur'ân Tarihi, Hadis Tarihi, Fıkıh Tarihi, Fıkıh ve İctihad, Milletlerarası Hukuk, Din, Devlet ve İdare, Savunma, Eğitim Sistemi, Kanun Yapımı ve Yargı, Gelirler ve Takvim, İslâm'ın Tebliği. **4-Rasûlullah Muhammed:** Hamidullah'ın bu kitabı her ne kadar İngilizce kaleme alınmış olsa da, ilk neşri Türkçe yapılmıştır. (Muhammed Hamîdullah, *Rasûlullah Muhammed*, trc. Salih Tuğ, İst. 1412/1992, İkinci baskı) İslâm elçisinin hayatı ve faaliyeti üzerine özel bir tetkiki içeren eserde, özetle ele alınan bazı konular hakkında daha geniş bilgi İslâm Peygamberi, İslâm'a Giriş, Hz. Peygamber'in Savaşları, İslâm'da Devlet İdarəsi adlı eserlerinde bulunmaktadır. Eseri, diğer eserlerinden ayıran önemli özelliklerinden birisi, İslâm'ın zuhûru esnasında varolan Mecûsîlik, Brahmanizm, Budizm, Sâbilik, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi diğer dinlerden de bahsetmesidir. En son kısımda, niçin Hz. Ali'nin halife seçilmediğine dair kendi değerlendirmelerini içeren bilgiler vardır. **5-İslâm Tarihine Giriş:** Hamidullah'ın bu kitabı, Erzurum İslâmî İlimler Fakültesi'nde 1976 yılında verilen Arapça derslerden oluşmuş, önce "*İslâm Tarihi Dersleri*" adıyla teksir halinde yayınlanmış, daha sonra da bir takım düzenleme ve redaksiyon ile basılmıştır (Muhammed Hamîdullah, *İslâm Tarihine Giriş*, trc. Ruhi Özcan, Redaksiyon, düzenleme ve yay. Hazırlık, Vecdi Akyüz, Beyân yay., İst. ts). Eser ders hüviyetinde olmakla birlikte, -özellikle basit anlatımı ve sorularıyla- genel okuyucu için de ilgi çekici yanlara sahiptir. İrticalen verilen derslerden oluştuğu için müellif tarafından konulmuş dipnotlar bulunmamaktadır, ancak mütercim kitaba dipnot ilavelerinde bulunmuştur. Adından da anlaşıldığı üzere İslâm tarihine bir giriş mesâbesinde bulunan eserde hem alanla ilgili araştırma yapacaklar, hem de İslâm tarihi hakkında malumat sahibi olmak isteyenler için son derece değerli ve anlaşılır bilgiler bulunmaktadır. Eserin genel konu başlıkları ise şunlardır: İslâm tarihi kavramı, Tarih, takvim ve İslâm tarihi, Arap Yarımadasına gönderilen nebîler ve İslâm'dan önce Mekke, Hz. Muhammed'in doğumu ve Mekke'nin siyâsî durumu, Hz. Peygamber'in hayatının siyâsî yönü ve Mekke devri, Medine'ye hicret ve sonuçları, Mekke müşrikleri ve Medine Yahudileri ile ilişkiler, Hz. Muhammed'in vefâtı ve Hilâfet meselesi, Hz. Ebû Bekr'in halife seçilmesi ve bazı uygulamalar, Hz. Ebû Bekr'in halifeliğinin meşrûiyeti. **6-İslâm Müesseselerine Giriş:** M. Hamidullah'ın İslâm tarihi ile ilgili küçük hacimli kitaplarından biri olan bu eser, esasen 1974-1975 ders yılında İslâmî İlimler Fakültesi'nde kendisinin irticâlen vermiş olduğu "*İslâm Müesseseleri Tarihi*" derslerinin sistematik bir şekilde bir araya getirilmiş tercümelerinden meydana gelmiştir. İhsan Süreyya Sırma, mütercim olarak katıldığı bu derslerle ilgili bu notları İslâmî ilimlerle uğraşan tüm ilgililere yararlı olacağı kanaati ile Türkçe'ye çevirmiştir (Muhammed Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, trc. Prof. Dr. İhsân Süreyya Sırma, Beyan yay., İst. 1992, s. 7, Sunuş kısmı). Eserde genel olarak şu konular bulunmaktadır: Dil konusu, Arapça, Hacc ve Ka'be, Dâru'n-Nedve, Nesi' takvimi, câmi, gelişimi ve fonksiyonu, imâmet, hilâfet, hilâfet tartışmaları, halifenin seçimi, Hz. Ömer'in halife tayin edilmesi, Mi'râc ile ilgili tartışmalara cevap, Hz. Osman'ın halife seçilmesi,

5. İslâm Fıkhı ve Roma Hukuku

Roma Hukuku'nun İslâm Hukuku'na tesir edip etmediğini, etti ise ne oranda olduğunu araştıran bu eser, aslında Muhammed Hamidullah, C. H. Bousquet (Fransız müsteşriki) ve C. A. Nallino'ya (İtalyan müsteşriki) ait üç makaleden oluşmaktadır⁵¹.

Hacmi küçük, ilmî kıymeti büyük olan bu eserin, hepsi iyi birer araştırma ürünü olan makalelerden oluştuğu görülmektedir. Hamidullah, tarih, siyer, hadis, tefsir vb. İslâmî İlimler'in bir çok sahasında eserler vermiştir. Ancak hayatını anlatırken de değindiğimiz gibi onun mastır ve doktora çalışmaları Hukuk alanındadır. İşte Hamidullah'ın bu çalışması, doktora alanı ile ilgili ürünlerden biridir.

“İslâm Hukuku Üzerine Roma Hukuku'nun Te'siri”⁵² adını taşıyan makalesinde Hamidullah, şöyle bir giriş yapmaktadır: “*Hukuk sistemlerinin de, diğer beşer kanun ve müesseseleri gibi kendisinden evvel gelenlerin tesirinde kaldıkları ve muâsırlarının da tesirleri altında kalmış olmaları tabii bir hadisedir. Eğer İslâm hukuku da Roma hukukunun yahut kendisinden evvel gelmiş olan başka bir hukuk sisteminin şu veya bu şekilde ve herhangi bir derecede tesiri altında*

Vergi, Yahudi oyunu. Hamidullah bu kitabında yukarıda ismini verdiğimiz konularla ilgili, kaynaklardan yaptığı dikkatli araştırmaları neticesinde ilginç, özgün (Mesela, halife seçiminin Kureys'ten olması meselesi ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “*Bu konuda Hz. Ömer'in dikkate değer bir sözü vardır. O, diyor ki, 'Şâyet Ebû Huzeyfe'nin kölesi Sâlim hayatta olsaydı, onu halife tayin ederdim.'* Hz. Peygamber'in bu büyük sahâbisi, Müseylemetü'l-Kezzâb savaşında şehid düşmüştü. Ve o, Kureys'ten değildi. Görüldüğü gibi, Hz. Ömer, Kureys'ten olmayan bir şahsı, -hayatta olsaydı- derhal Hz. Peygamber (sav.)'in halîfesi seçeceğini belirtmektedir”. Bkz: Hamîdullah, *age.*, s.129). ve önemli değerlendirmelerde bulunmaktadır. Hamîdullah, yazdığı konularla ilgili -bunu hemen bütün kitapları için de söylemek mümkündür- yerleri bizzat gidip müşâhede etmiş ve incelemiştir. Ağırlıklı olarak İslâm müesseselerinin incelendiği kitapta, İslâm'dan önce varolan müesseselerle başlanmış, İslâmî dönemde ise, ilk müessese kabul edilen “Câmi” ilk olarak ele alınmıştır. Konular işlenirken, bir bilimsel tarihten beklediği gibi belgeler üzerine yorumlar yapılmış, belgelerin bulunmadığı yerlerde ise, kendisinin bizzat tahmini olduğunu ifade ederek bir görüş belirttiğini görüyoruz (Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 43). Hilâfet, fitne dönemi olayları ve Hz. Osmân'ın öldürülmesi olaylarında klasik sünî görüşe hemen hemen aynen katılan yazarın, bazen orjinal ifade ve değerlendirmelerine de rastlamak mümkündür. “Halifenin Seçimi” başlığı altında, sosyal mükâveleden bahsetmektedir. Burada onun, Batı siyaset felsefesindeki çeşitli devlet görüşlerinin farkında olduğunu görmekteyiz (Hamîdullah, *age.*, s. 116-117).

⁵¹ Hamîdullah, M.-Bousquet, C.H.-Nallino, C.A., *İslâm fıkhı ve Roma Hukuku*, (trc. Kemal Kuşçu), Yağmur yay., İst. 1964.

⁵² Kitapta Hamîdullah'ın bu makalesi 7.-22. Sayfalar arasında yer almaktadır.

kalmış ise bunda şaşılacak bir şey yoktur. Fakat böyle bir tesirin varlığı ve şümûlü uzun ve dikkatli araştırmalar sonunda söylenebilir, o halde bile netice bir ihtimalden başka bir şey olamaz. Zira bir hukuk sistemi ancak binlerce faktörün tesiri altında asırlar boyunca inkişâf eder ve buna yardım eden ve mühim bir kısmının ilmî iffetlerinde şüphe olmayan hukukçuların, yabancı kaynaklardan kopya edildiğine dair hiç bir vesîka bırakmamış olduklarını gördüğümüz zaman, müşkilât artar, meğerki bu kopya nisbeten ikinci derecede olan hususlar için bir memleketin adetlerinden alınmış olsun”.

Bu açıklamalardan sonra Hamîdullah, Batılılar tarafından İslâm hukuk sisteminin menşei konusunda ortaya atılan meşhûr faraziyelerden birini zikretmektedir. İddiâ şudur: “*Tahmîn, daha doğrusu zarûret İslâm hukukunun genel prensiplerinin ve mutata kâidelerinin Arap örf ve adetinden ziyade Roma/Bizans imparatorluğunun hukukundan başka bir şey olmamasını gerektiriyor... Roma hukuku mekteplerinin, Roma hukuku kitaplarının, kolejlerde okumaya başladıkları andan itibaren Roma hukuku ile meşbû olan hâkim ve memurların bulunduğu bir memlekette (Müslümanların memleketinde) bütün bu, ihtimamla hazırlanmış fikirler ve kâideler sisteminin, Roma hukukunun son safhalarının esas prensiplerine hayret edilecek bir tür ve benzerlikle birden bire meydana geldiği düşünülecek olursa şu neticeye varmak mümkün değildir ki, bu sistem (Müslüman hukuk sistemi) Roma şark (Bizans) imparatorluğu hukukunun Arap hâkimiyetinin (idaresinin) siyasi şartlarına intibak ettirilmiş Roma hukukundan başka bir şey değildir”.*

Makalenin ana temasını bu iddiaya cevap teşkil etmektedir. Bu meyanda kısaca, İslâm hukukunun temelini bütününü ile Kur’ân ve Sünnet’e dayandığı, yani ilâhî olduğu bildirilmekte, söz konusu her iki hukuk sisteminde de Latince ve Arapça hemen hemen aynı anlamı ifade eden ıstılahlar olmasına⁵³ rağmen, mantıkta, felsefede, coğrafyada ve skolastik teolojide olduğunun aksine, ne Yunanca’dan ne de Latince’den alınmış (Arapçalaştırılmış) bir kelimeye bütün İslâm hukukunun başlangıcında dahi rastlanmadığını belirtmektedir. Yanısıra yukarıda ismini saydığımız ilim alanlarında İslâm âlemine bir çok çeviriler yapıldığı halde, hukuk alanında Roma hukukuna ait eserlerin çevirilerinin yapılmadığını, Meşhur Müslüman hukukçularının hemen

⁵³ Hamîdullah bunlardan bazılarını Arapça ve Latince olarak şöylece verir: Fıkıh=(Juris) prudence; fetvâ=responsa prudentium; icmâ=consensus; âdet= usus; örf ehli Medîne=consuetudo populi romani; illetu’ş-şer’=ratio legis; rey=opinio; maslahatu âmme=salus populi vb.

hemen hepsinin, eski Roma toprağı olmayan yerlerde ortaya çıktığını söylemektedir.

Roma hukukunda dînî inanç ve ibadetlere dair kanunların bulunmadığını, buna karşın İslâm hukukunda din konusunun kesinlikle dışarıda bırakılmadığı belirtilerek, Roma hukukunda kanunların *şahıs-lar-eşya-kaza* şeklinde üçe bölünmesine karşın İslâm hukukunda *ibâdât-ukûbât-muâmelât* şeklinde bir genel tasnîfin yer aldığını belirterek, iki hukuk sistemi arasında hukukun ana konularında temel farklılıkların bulunduğunu söylemektedir.

Netice olarak, İslâm hukukunda fark edilebilen yabancı tesirlerinde Romalıların hissesinin özel hiç bir önemi bulunmadığı, İslâm hukukunun, gelişmesini yabancı kaynaklara borçlu bulunduğu kısmının yüzde biri (%1)ni dahi teşkil etmediğini ileri sürmektedir.

6. Muhtasar Hadis Tarihi ve Sâhife-i Hemmâm b. Münebbih

Hamidullah'ın hadis ilmi ve kitâbeti alanında bir dönüm noktası sayılabilecek bu değerli araştırmasının⁵⁴ Türkçe'ye tercümesi aynı yılda (1967) iki değerli ilim adamı tarafından yapılmıştır.

Hamidullah'ın alanında klasikler arasına giren bu değerli çalışmasından önce "*Hadislerin Toplanması ve Yazı İle Tespiti*" meselesi, üzerinde en çok tartışılan ve özellikle müsteşriklerin en çok saldırdıkları alanlardan biriydi. Fakat gerek Doğulu araştırmacılar ve gerekse Batılı müsteşriklerden hemen hiç biri bu mevzuda derin bir araştırmaya girişmemiş, seleften kalma bazı malumatı ve bu malumata bağlı bir takım görüşleri tekrarlamışlardır. Mesela, geçen asrın Batılı müsteşriklerinden Sprenger'in ilk yazılı hadis sahifelerini tespit ettiği ve uzunca bir makale halinde yayınladığı, bunun da -yine Batılı müsteşriklerce- büyük bir buluş olduğu ileri sürülmüşse de, adı geçen makale gözden geçirildiği zaman⁵⁵, onun h. V. Asır müelliflerinden el-Hatib

⁵⁴ Eserin ilk basımı Arapça olarak, Mecelletu'l-Mecma'il-İlmî tarafından Şâm, 1953 yılında; ikinci basımı, Arap Akademisi, Şâm, 1954; Üçüncü basımı, Haydarâbâd-Dekkan, 1955 (Urduca); Dördüncü basımı, Haydarâbâd-Dekkan, 1956 (Urduca); Beşinci basımı, Paris Kültür Merkezi, Paris, 1961 (İngilizce) yapılmıştır. Bkz: Muhammed Hamidullah, *Hemmâm b. Münebbih'in Sâhifesi*, (trc. Dr. Talat Koçyiğit), Ankara 1967, s. 8; Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sâhife-i Hemmâm b. Münebbih*, (trc. Kemal Kuşçu), İst. 1967, s. 3.

⁵⁵ Sprenger, A., On the Origin and progres of writing down historical facts among the Musalmans, *Journal of Asiatic Society*, 1856, s. 303-325 (Talat Koçyiğit'in, Hemmam b. Münebbih'in Sahifesi'ne yazdığı önsözden naklen).

el-Bağdadî'nin bir eserinin özeti olduğu görülmüştür. el-Hatib'in "*Takyîdu'l-İlm*" adlı bu eseri, ancak 1949 senesinde Şam'da neşredildiği için, Sprenger'in bu faaliyetinin, kendi zamanına göre meçhul olan hadis kitabetine ait bazı hususları ortaya koyması bakımından garip karşılanmaması gerekir.

Sprenger'den sonra hadislerin toplanması ve yazılması konusunda yeni bir ilerleme kaydedilmiş değildir. Hatta "*Muhammedanische Studien*" adlı iki ciltlik eserinin ikinci cildini hadis meselelerine ayırmış olan Goldziher'de de bazı yanıltıcı fikirlerden fazla bir şey görülmez. Görüldüğü gibi hadislerin yazı ile tespiti konusu üzerinde sadra şifa çok az tartışma yapılmış ve tahammül, rivâyet, râvî ve metinlerin cerh ve ta'dîl vb. metotlarla başlı başına bir ilim haline gelen hadis problemleri içerisinde en önemli nokta, yani tespit ve takyîd işi karanlıklar içinde kalmıştır. Bu sebeple, bilhassa asrımızdan önceki dönemlerde, İslâm'ın Kur'ân'dan sonra ilk mühim kaynağını teşkil eden "*Hadis Külliyâtı*"nın hiç bir değer ifade etmediği ve itimada şayan dînî bir kaynak olamayacağı konusu, hücumlarını İslâm'a yöneltmek hususunda birbirleriyle yarış edencesine faaliyet gösteren müsteşriklerin serbestçe at oynattıkları bir alan olmuştur.

Bilindiği üzere halen elde mevcut hadis koleksiyonları "*haddesenâ*", "*ahbarânâ*" ve "*semi'tu*" terimleriyle, şifâhî bir rivâyet metodu üzerine te'lîf edildiklerini açıkça gösterir. Bu bakımdan hadislerin muhafaza için tevdi edildikleri yer sadece hafızadır. Halbuki hafıza nisyan ile maluldür. Hz. Peygamber'den bu yolla alınıp muhafaza edilen bir hadis, III. hicrî asırda hadis koleksiyonlarının vücut bulmasıyla kitaba girmiş olsa bile, ilk üç asırda hafızadan rivâyet edilmesi ve bu arada onu nakleden her bir râvînin bir kelimesini dahi unutmaması, yahut tebdîl veya tağyîr etmesi, hadisın Hz. Peygamber'in ağzından işitildiği şekilde muhafaza edilmediğini göstermeye yeterlidir. Bu takdirde hadis, Hz. Peygamber'in sözü olmaktan çıkar ve onu nakleden râvînin sözünün de karıştığı bir rivâyet durumuna gelir.

Batılı yazarların hadisler hakkındaki bu çeşit görüşleri gerçekte taban tabana zıttır ve bu, şifâhî gibi görünen hadis rivâyetinin arka planında *yazıya* ve *kitaba* dayanan bir hadis tahammül metodunun varlığını anlayamamış olmalarıyla, İslâm'ın bu ana kaynağını çürüğe çıkarma gayretlerinin doğal bir sonucundan başka bir şey değildir.

İşte Hamidullah'ın bu değerli çalışması, yukarıda işaret edilen meseleyi tam bir açıklığa kavuşturmuştur. Hz. Peygamber'in hadislerinin İslâm teşrî'indeki ehemmiyetinin daha sahabe döneminde ve Peygamber hayatta iken anlaşılması olmasını garip karşılamamak gere-

kir. Çünkü nazil olan Kur'ân âyetleri zaman zaman Rasûlullâh'a itaati⁵⁶, onun getirdiği şeylere uymayı, nehyettiği şeylerden sakınmayı⁵⁷ emreden hükümler getirmiştir. Şüphe yok ki, Resûl'e itaat veya emir ve nehiyelerine uyma aslında, onun sünnetine ve sünnetin sözle ifade edilmiş şekli olan hadislere, daha doğrusu bu hadislerle gelen emir ve nehiyelere itaat ve uymadan ibarettir. Bu husus daha Hz. Peygamber hayatta iken sahabe tarafından anlaşılmış ve onun hadislerini işitmek ve sonra da bu işittiklerini muhafaza edebilmek için onlar büyük gayret sarf etmişlerdir. Gerçi sahabenin çoğu okuma yazma bilmiyordu, fakat büyük değer verdikleri hadisleri, unutmaya âfetine karşı koruyabilmek için aralarında alışkanlık haline getirdikleri müzâkere usûlü, hafızalarının bu konuda daima canlı ve parlak kalmasını sağlıyordu. Hamidullah'ın da belirttiği üzere, Hz. Peygamber'in takip ettiği eğitim politikası okuma yazma bilen sahabe sayısının çok kısa bir zaman içinde artmasını sağlamış ve bu suretle yazı, küçük çapta dahi olsa hadislerin korunmasında hafızanın yardımcısı olmuştur.

Hamidullah'ın bu değerli eserinde de belirttiği üzere, Hz. Peygamber hayatta iken ashâb tarafından münferit olarak yazılan hadislerin yekununun bir hayli kabarık olduğu görülmektedir. Onun ifadesine göre "*Peygamber asrında yazılan hadis sayısının yirmi bini geçtiği söylenebilir*"⁵⁸

Hadis yazan sahâbilerden en meşhurları Abdullâh b. Amr (ö: 65/685), Enes b. Mâlik (ö:93/712) ve bu tanıttığımız eserin asıl konusunu teşkil eden Ebû Hurayra (ö.58/678)'dır. Bir fakih olarak Ebû Hurayra, gerek Hulefâ-i Râşidîn ve gerekse Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Aişe, Abdullah b. Ömer ve benzerlerinin işgal ettikleri yüksek mevkileri tutamaz. Ancak şahsî mütâlâaları bir tarafa bırakılacak olursa, o, gördüklerinin ve işittiklerinin önemi bakımından şüphe yoktur ki, Rasûlullah'ın hadisleri konusunda yüksek kıymette bir kaynak, îtimâda şâyân bir serçeşmedir⁵⁹.

Ebû Hurayra'nın, güçlü bir hafızasının yanısıra Hz. Peygamber'in hadislerini yazdığına dair haberler kaynaklarımızda çeşitli vesilelerle kaydedilmiş bulunmaktadır⁶⁰. Ancak onun tarafından rivâyet edilen hadislerin yazı ile tespit edildiğini gösteren -tabiri caizse- oriji-

⁵⁶ Nisâ: 4/58.

⁵⁷ Haşr: 59/7.

⁵⁸ Yardım, Ali, *Hadis-II*, İzmir 1984, s. 20.

⁵⁹ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 51.

⁶⁰ Bkz: İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh el-Kurtubî, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlihi*, (et-Tibâatu'l-Müniriyye), Mısır ts., s. 74.

naliyle karşılaştırıldığına işaret eden bu durum, değerli ilim adamı Hamidullah'ın çalışmasından önce mücerret bir rivâyet olarak telakkî edilebiliyordu. Ebû Hurayra'nın rivâyet etmiş olduğu 138 kadar hadisi ihtivâ eden ve talebesi Hemmâm b. Münebbih tarafından yazılan ve "*Sâhifetu Hemmâm b. Münebbih*" adıyla meşhûr broşür, Ebû Hurayra'dan yazılan hadis kitaplarının en önemlisini teşkil etmektedir. İşte Abdullah b. Amr'ın "*es-Sâhifetu's-Sâdika*" adlı meşhûr kitabına karşılık, "*es-Sâhifetu's-Sahîha*" ismiyle de şöhret bulan bu kitap zamanımıza kadar muhafaza edilmiş ve 1953 yılında Hamidullah tarafından Şâm ve Berlin'deki iki nüshası⁶¹ bulunarak neşredilmiştir. Böylelikle hadis kitabetiyle ilgili bu çeşit malzemeler toplandığı zaman, Hz. Peygamber'den zamanımıza intikal etmiş olan ve ilk devirlerdeki hadis imamları tarafından sahîh oldukları tevsik edilmiş bulunan hadislerin, nasıl kitabete dayanan bir metotla rivâyet edildikleri görülecek ve dolayısıyla müsteşriklerin hadislerin ilk dönemde yazılmadıkları, buna karşın h. III. asırda yazıya geçirildiklerine dair mesnetsiz iddîalarına susturucu cevaplar verilmiş olacaktır. İşte değerli İslâm âlimi Hamidullah, bu kapıyı ilk aralayanlardan birisi olarak bu tanıttığımız kitabını neşretmiştir. Onun bu kitabı, daha şimdiden hadis ilmiyle meşgul olanların, özellikle hadis kitabeti konusunda başvuru kaynağı durumuna gelmiş bulunmaktadır.

Eser'in asıl önemini "*Hemmâm b. Münebbih'in Sâhifesi*" teşkil etmekle beraber yazar, yanısıra son derece ilmî ve anlaşılır bir üslûpla muhtasar ve nefis bir hadis tarihi de bize sunmaktadır⁶².

Sonuç

Ayrıntılı bir muhtevâ analizine ve eleştirisine girişmeden bazı temel eserlerinden hareketle genel hatlarıyla hayatı, yaşam tarzı, dünya görüşü, çalışma metodu ve amacına işaret etmeye çalıştığımız Hamîdullah'ın, Arapça, Urduca, İngilizce, Fransızca, Türkçe, Almanca vb. dillerde kaleme almış olduğu kitap, makale, ders notları ve çeşitli kongrelerde sunduğu tebliğleri de dahil daha bir çok çalışması bulunmaktadır. Tarihle doğrudan ilgili olarak ele aldığımız bir kaç eserinde modern tarihçiliğin yöntemlerini, çağdaş bilim adamı titizlili-

⁶¹ Berlin el yazması Arapça el yazmaları kataloğunda 1384 ve 1797 numarayı taşımaktadır. Şâm el yazması ise yazılış tarihi itibarıyla daha eski ve daha tamdır. Hamidullah'ın ifadesiyle "güneşin aya olan parlaklığının üstünlüğü kadar üstündür". Bunlara Fuat Sezgin ve Tayyib Okıç'ın buldukları nüshalar da eklenirse, bu kitabın dört orijinal nüshasının bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bkz: Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 10, 70-73.

⁶² Bkz: Hamîdullah, *age.*, s. 13-54.

giyle ve standardıyla uygulayan Hamîdullah, diğer alanlardaki eserlerinde de bu yöntemden geniş bir şekilde istifade etmiştir. İslâm'a daima bir bütün olarak bakmış ve ömrünün tamamını İslâm'ı, hukuk, tefsir, tarih, hadis vb. çeşitli kategorileri içerisinde anlamlı bir bütün olarak görmeye, anlamaya ve anlatmaya adanmıştır. Çeşitli İslâmî ilim branşlarında yapmış olduğu çalışmalarıyla İslâmiyet'e, Müslümanlara ve insanlığa büyük hizmetlerde bulunmuştur. Uzmanlaşmanın yaygın olduğu çağımızda, ihtisaslaşmanın dar alanına sıkışıp kalmadan İslâmî ilimlerin birden fazla alanında yazmış olduğu eserleriyle şimdiden klasikler arasına girmeyi başarmış ve çok az insana nasip olacak şekilde yaşarken adını ebedileştirmiştir.

Tahkîkini gerçekleştirdiği İbn İshâk' 'Sîre"⁶³sinin yanında, Fransızca bir "Kur'ân Çevirisi" de vardır. Tanıttıklarımızın dışında Türkçe'ye tercüme edildiğini bildiğimiz diğer eserleri şunlardır: İslam Anayasa Hukuku, Modern İktisat ve İslâm, Kur'ân-ı Kerîm Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası, İslâm'da Devlet İdaresi, İmam A'zam ve Eseri, İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları.

⁶³ Eserin tıpkı basımı -ikinci baskı olarak- Türkiye'de yapılmış. Atatürk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Öğretim üyelerinden Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma'nın teşvik ve gayretleriyle Konya Hayra Hizmet Vakfı tarafından 1400/1980 yılında basılmıştır. Eser'in Türkçe tercümesi de, Akabe yayınları tarafından İstanbul'da 1988 ve 1991 yıllarında iki defa yayımlanmıştır.